

## **Capítol 9. Setanta anys de novel·la urbana. Un balanç.**

*El tiempo, la memoria y el espacio conforman nuestra relación afectiva con la ciudad.*

Bisquert, Adriana (1999), *Vivir la ciudad*, pp.45.

### **9.1.- Introducció**

Les conclusions de la nostra investigació les hem fraccionat, per raons pràctiques i/o operatives, en dos apartats que corresponen als capítols 9è i 10è. En aquesta primera part es vol comparar i interpretar en la mesura del possible les quatre obres de ficció analitzades en aquesta tesi. Conscients de les dificultats que suposa aquest balanç per els contextos diferents en què visqueren les escriptores, a l'hora d'emprendre aquesta interpretació, però, convé no oblidar el paper jugat pel moviment feminista des de principis del s.XX com a moviment social que va experimentar un viratge importantíssim, en especial, a partir dels anys 60 amb l'anomenada segona onada del feminisme. La transcendència d'aquest corrent de pensament en les societats occidentals (i catalana) és ben palesa ja que ha aconseguit la *igualtat formal* entre homes i dones (malgrat ser considerada una igualtat insatisfactòria), i com aquesta igualtat a mesura que anava avançant el segle, impregnava cada cop més les relacions entre homes i dones, i s'endinsava transversalment i se superposava en els diferents sectors i aspectes de la societat fins arribar al món acadèmic d'avui dia. Un pensament que ha proporcionat eines teòriques i pràctiques per analitzar i qüestionar les estructures patriarcals de les nostres tradicions (lleis i costums) i que, amb el pas del temps, ha anat modelant les formes de pensar i d'actuar, de moure's i, fins i tot, de conceptualitzar la pròpia sexualitat femenina

d'un sector cada cop més elevat de dones. Una evolució que, en definitiva, ha contribuït en gran mesura a transformar la condició social de les dones occidentals en aquest període, considerat per moltes i molts en l'actualitat com el segle feminista per excel·lència, i que, com hem investigat, una part de la narrativa catalana del s.XX escrita per dones en major o menor grau reflecteix.

Centrarem l'atenció d'aquesta anàlisi final en la representació (imatges) que fan les autores dels espais urbans exteriors i interiors entenent-los com el medi literari més adient per a plasmar la seva concepció de ciutat, tenint en compte, a més a més, les pràctiques espacials de les protagonistes. Es pretén incorporar la reflexió sobre la percepció urbana de les escriptores en el seu context i respondre a les preguntes respecte a *l'elecció de l'entorn, com l'han representat, per què l'han representat d'aquesta manera i quines formes de vida projecta* a través dels seus personatges femenins. Malgrat que les rèpliques podrien raure en algunes novel·les en el propi argument, en la major part de les investigades, però, i no creiem equivocar-nos, aquestes s'amaguen fonamentalment en la biografia de l'autora i en l'entorn polític i sociocultural de la novel·la. No podem oblidar que elles elaboren una composició (un discurs del relat, diríem avui) que crea una perspectiva, una disposició dels elements en la ficció, que és la pròpia al seu pensament filosòfic, polític, social i moral, a la seva ètica-estètica dins d'un context general determinat.

Cal advertir que a l'hora d'emprendre aquest estudi comparatiu basarem les nostres interpretacions, fonamentalment, en les protagonistes models per a les autores malgrat que gairebé sempre representen actituds, comportaments i pràctiques espacials minoritàries i transgressores en el context urbà que viuen ja que són l'essència de les propostes globals que les escriptores projecten de cara a un futur immediat per a les dones. Finalment, l'anàlisi que seguidament presentem ha sofert variacions respecte al guió establert en l'estudi de les obres perquè ha estat realitzat amb l'objectiu d'aglutinar tots els aspectes. S'han confeccionat tres apartats que responen als títols següents: escenaris i itineraris urbans; la ciutat, els barris i els carrers i les experiències urbanes.

## 9.2.-Escenaris i itineraris urbans

Com es pot observar en el mapa 5 de la pàgina següent, *La fabricant* (1904) és una novel·la urbana que té com escenari bàsic el barri barceloní de Ciutat Vella, l'actual barri de la Ribera, entre els anys 1860 i 1875. L'acció bàsicament es desenvolupa en els límits esplais d'aquest barri: els carrers d'Isern –avui desaparegut amb motiu de la reforma de la Via Laietana– i els de Sant Pere, on Monserdà va viure una bona part de la seva vida. La protagonista es mou, doncs, a l'entorn del centre urbà perquè és el seu barri i passeja per les Rambles i Passeig de Gràcia. L'autora retrata els canvis que afecten la ciutat de Barcelona durant la segona meitat del s.XIX arran de la industrialització, quan es produeix la primera fase de la consolidació urbanística de l'Eixample.

*Les algues roges* (1934), en canvi, és una novel·la ubicada a Barcelona i París als anys trenta, ciutats on l'autora va viure. L'acció es desenvolupa en els barris barcelonins de Sants-Montjuïc (Paral·lel), Eixample (mercat de Sant Antoni), Horta-Guinardó, Gràcia (Vallcarca) i Les Corts -com veiem en el mateix plànol-, i en els parisencs del Parc de Monceau, St. Antoine i el de Montrouge (la perifèria). M.T.Vernet emmiralla els nous àmbits d'actuació que han conquerit les dones en aquesta dècada i les transformacions espacials de la ciutat amb l'annexió de la corona de municipis veïns.

Si ens fixem en aquests dos itineraris urbans, en una primera anàlisi, podem observar un tret diferenciador: l'àmbit d'actuació de l'Antonieta és molt més restringit que no pas el de la Isabel. La primera és mou fonamentalment pel centre històric i la segona, es desplaça per diferents barris -anteriorment citats- que en el plànol es mostren de manera aïllada, autònoma. Visualment, doncs, en *Les algues roges* comprovem que existeix una major mobilitat femenina que, en conseqüència, proporcionarà una experiència perceptiva més gran del fet urbà.

Si observem, un altre cop, el plànol 5 de la pàgina anterior, *Nada* (1945) és una novel·la urbana que té com a escenari bàsic el barri barceloní de l'esquerra de l'Eixample (Pça. Universitat i carrer Aribau) a principis de la dècada dels anys 40, on va viure la pròpia autora. L'acció bàsicament es desenvolupa a l'entorn del centre urbà: la protagonista es mou pels barris Gòtic, l'anomenat Xinès -actual Raval-, la Ribera, la Barceloneta, el Paral·lel, i Montjuïc, utilitzant com a vies d'enllaç i comunicació de tots aquests sectors urbans la Gran Via, la Ronda de Sant Antoni, la Via Laietana i les Rambles. L'eix que connecta cap a la part alta de la ciutat, el barri de Sarrià-Sant Gervasi, és el carrer Aribau i, també, el de Muntaner. En aquesta obra, l'autora retrata l'ambient sòrdid que acompanya l'ensorrament de la petita burgesia en la postguerra i la Barcelona fantasmal de la immediata postguerra.

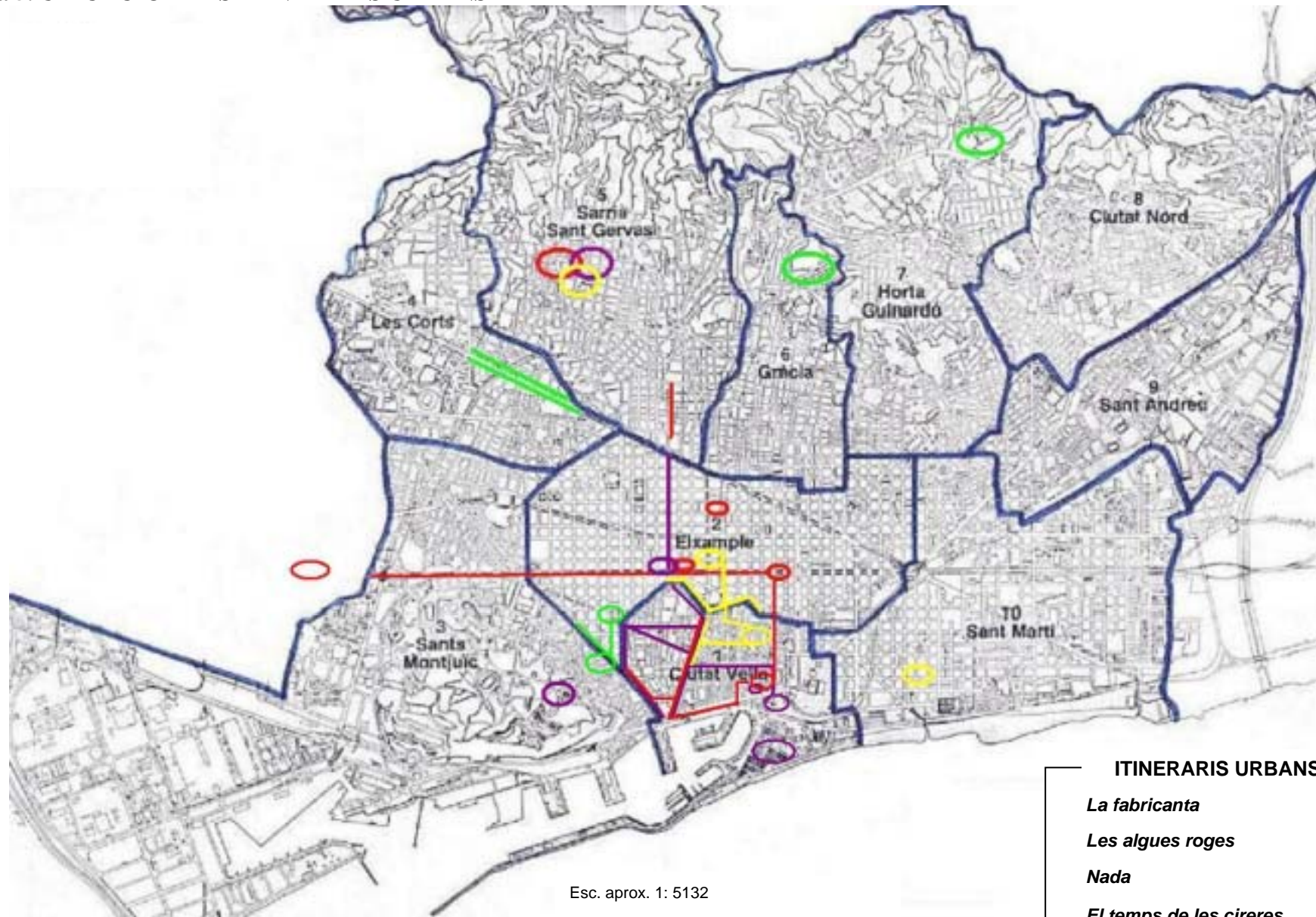
*El temps de les cireres* (1977) també és una novel·la urbana ubicada a la ciutat en ple "desarrollismo" franquista (anys 60 i 70) i té com a escenari bàsic, l'actual dreta de l'Eixample (Gran Via / Bruc), on l'autora va viure fins la seva mort. Tenint com a punt de referència aquest barri, la protagonista es desplaça, com vèiem en el plànol, pels diferents barris que actualment integren Ciutat Vella (Gòtic, Ribera i Raval), i la Via Laietana i les Rambles es converteixen en els eixos que els enllacen. També es mou pel barri de Sarrià-Sant Gervasi. L'autora ens evoca els processos de transformació econòmica i social que viu la societat catalana en aquesta època i que beneficiarà, fonamentalment, les classes mitjanes, fet que contribueix a la seva despolitització, i que conduirà a una realitat femenina allunyada cada cop més dels models proposats pels franquisme.

Si observem els itineraris urbans d'aquestes dues darreres novel·les, a excepció de Ciutat Vella i l'Eixample, els altres barris recorreguts són presentats de manera autònoma, especialment en el cas d'Andrea. Coincideixen a viure la part alta de la ciutat com molt allunyada de les seves percepcions urbanes quotidianes. Tant una com l'altra ens mostra el procés de decadència de les classes mitjanes i de la pròpia burgesia de l'Eixample i les transformacions del barri durant el franquisme.

A grans trets podem extreure les següents conclusions generals del mapa 5 (pàgina 517):

- Des d'una òptica globalitzadora sobre el plànol de la ciutat, tots els itineraris urbans, menys el de M.T.Vernet, tenen per escenari el casc antic de la ciutat (Ciutat Vella) i la part més cèntrica de l'Eixample.
- *La fabricant* limita el seu itinerari a la part dreta de Ciutat Vella –el barri de Sant Pere– com a espai quotidià i el Passeig de Gràcia i les Rambles com a espais d'oci. En canvi, el mapa mental de la ciutat transmès per *Nada* i *El temps de les cireres* a part de ser molt més ampli quant a utilització i ocupació de l'espai (ambdós cantons de la Rambla), també fan un ús molt més homogeni i compacte del centre de la ciutat, inclòs el Paral·lel. I el punt de contacte amb la part alta, en Laforet és el carrer Aribau i/o Muntaner, i en el cas de Roig és el Passeig de Gràcia. Laforet, però, dóna una visió més sintetitzadora de la ciutat, a l'estendre la seva mirada des de Montjuïc, el Tibidabo i la Barceloneta, perspectiva que, posats a matisar, contrasta amb l'òptica més profunda que ofereix M.Roig.
- *Les algues roges* té per escenaris urbans bàsicament barris allunyats del centre de la ciutat (Horta-Guinardó; Gràcia –Vallcarca– i Les Corts), menys el de l'Eixample (mercat de S. Antoni) i el Paral·lel. Són escenaris autònoms dins l'acció de la novel·la que, se suposa, pretenen evidenciar el creixement territorial i funcional (zonificació) de la ciutat i els nous camps d'actuació conquerits per les dones.

## Mapa 5. UBICACIÓ DELS ITINERARIS URBANS



### ITINERARIS URBANS

*La fabricanta*

*Les algues roges*

*Nada*

*El temps de les cireres*



### **9.3.- La ciutat, els barris i els carrers**

La situació geogràfica de Barcelona, encaixada entre Montjuïc a la banda de mar i el Tibidabo a la part de dalt, convida precisament a una vista general des d'una posició elevada. *Les algues roges* sols ens ofereix una visió panoràmica parcial: la dels prats que hi ha sobre els turons d'Horta i des de la qual es veien les muntanyes del Montseny, un petit racó de pau i tranquil·litat, segons les protagonistes. En realitat, només Nada brinda una o dues imatges de la ciutat de dalt estant, des de Montjuïc o des del Tibidabo. Aquesta perspectiva posseeix gairebé sempre un caràcter sintetitzador del conjunt urbà barceloní, ja que la panoràmica de la ciutat com a tot resumeix l'atmosfera de fons que domina en la novel·la. Per a Andrea, és una visió monstruosa i hostil de la ciutat.

El tractament literari detallat de la ciutat, tal com era d'esperar, és molt desigual respecte al conjunt del territori urbà, amb uns punts molt destacats i uns grans espais d'ombra. Els barris de Barcelona i dels seus districtes són un element fonamental i definidor de l'espai urbà real. La seva literaturització depèn de la relació vital, i per tant del coneixement que en té cada autora. Els del nucli de la ciutat (com el barri Gòtic) o el mateix Eixample, s'han desenvolupat de diferents maneres al llarg del període estudiat, però, són inconfusibles i únics, gràcies als quals pot aparèixer més fàcilment un sentiment de lligam amb el lloc on es viu –a causa de l'acumulació progressiva de fets històrics i d'anècdotes socials i culturals que s'hi hagi donat-, que en les noves construccions impersonals de les àrees suburbials. En la ficció aquests barris substancials de Barcelona pertanyen a l'inventari sempre recurrent de la ciutat.

En la novel·la de Barcelona, per tant, un element necessari i absolutament ineludible és el seu centre històric a ambdues bandes de les Rambles, és a dir, l'anomenada Ciutat Vella en tots els seus barris (Ribera, Gòtic i Raval) amb el Paral·lel inclòs. A aquests llocs els correspon clarament l'efecte identificador més fort de la ciutat, o sigui, encarnen com cap altre barri tota Barcelona. En segon terme, també s'ha d'anomenar l'Eixample, el barri adjacent al centre i

estructurat en forma de tauler d'escacs, quasi sempre present i de gran importància econòmica i residencial, i també els barris residencials burgesos (Sarrià-Sant Gervasi de Cassoles i Pedralbes), situats més amunt, a la part alta. Es dibuixa, doncs, una Barcelona rica a la “part alta”, identificant implícitament altitud de relleu i de nivell socioeconòmic, i una Barcelona “pobra” centrada bàsicament al barri Xinès de Ciutat Vella i en els clàssics barris de “gent pobra” com, per exemple, la Barceloneta, al costat del port, Horta -que en els anys 30 estava bastant allunyat del centre-, i el barri industrial de Sant Martí de Provençals<sup>1</sup>, que més endavant serà integrat pel Poble Nou. El barraquisme de l'extrarradi i de certs barris barcelonins (Barceloneta, Somorrostro, Camp de la Bota, Casa Antúnez, etc.), sobretot en plena postguerra, amb tota la seva problemàtica d'habitatge i de infraestructures deficitàries, no és literaturitzat per les escriptores. Tan sols M.Roig ens constata l'existència d'una perifèria urbana, la dels blocs de pisos com Bellvitge creada en els anys del “*desarrollismo*” econòmic, però sense revaloritzar ni caracteritzar la vida de les persones en aquesta zona.

Com a tret comú, doncs, de la majoria d'obres analitzades es dona un repertori estàndard de localitzacions –a excepció de la novel·la de M.T.Vernet-, que provenen de la zona centre de la ciutat i dels barris immediatament veïns, no inclouen, però, la “gran Barcelona”. Una possible explicació radica en el fet que les escriptores estudiades acostumen a pertànyer a classes altes i mitjanes de la societat, sectors socials que solien residir en aquestes àrees de la ciutat, llevat d'algunes excepcions sempre notables. Per tant, no és d'estranyar que aquestes barriades assoleixin un major tractament literari com s'ha comprovat en les conclusions del plànol dels quatre itineraris urbans analitzats.

Cal plantejar, ara, la qüestió sobre *quina funció exerceixen els barris en les estructures de les novel·les*. La resposta no és difícil, ja que en les obres de ficció estudiades les diferents parts de la ciutat il·lustren ben clarament els àmbits socials que la integren i mostren la divisió funcional de la ciutat, element característic del paisatge urbà actual. En una visió global és important, no obstant, incloure-hi el temps, ja que l'apreciació d'un mateix indret pot haver

---

<sup>1</sup> On el marit de l'Antonieta, a finals del s.XIX, tindrà ubicada la seva fàbrica en la novel·la *La fabricant*.



sofert grans oscil·lacions al llarg de quasi cents anys narrats<sup>2</sup>. En el darrer terç del s.XIX, com ens indica *La fabricant*, al *barri de Sant Pere i de la Ribera* predominava la menestralia i l'obrerisme lligat a la indústria tèxtil. En els anys de la postguerra, en canvi, començava a convertir-se en zona comercial i de serveis (d'esbarjo i de comunicació) i on els fills de la burgesia tenien "pisos d'estudiant". En els anys seixanta i setanta s'observa com es van configurant els seus trets definitoris actuals: com a espai bohemí i monumental-històric juntament amb la seva funció de comerç i serveis. Mentrestant, en aquest arc temporal la burgesia industrial i l'èlit política de la ciutat, havia emigrat del barri per anar-se'n a l'Eixample i, posteriorment, fugir cap a la part alta de la ciutat. El barri de la Ribera, en canvi, és molt important en l'imaginari col·lectiu de la ciutat a causa de la seva resistència i posterior destrucció al setge del 1714, com ens ho explicita M.Roig.

Un altre exemple el trobem en el *barri Xinès*, sector de Ciutat Vella que en els anys del franquisme va rebre el nom de "*distrito quinto*" i a l'entorn del qual es va crear un gran mite literari (Carreras, 2003). La seva centralitat i proximitat portuària van ocasionar que durant la postguerra fos una zona de la ciutat considerada "peril·losa" pels sectors benestants perquè s'associava tradicionalment al vici, als baixos fons, a la prostitució i droga -i, per tant, a l'oci i l'entreteniment- i a la marginació social, malgrat haver estat un barri industrial i obrer. En els anys seixanta, els fills i les filles de la burgesia acomodada demostren la seva suposada rebel·lia amb escapades als seus cafès i bars precisament a aquest sector urbà de mala reputació i on la pobresa era la norma.

*Les algues roges* mostren la *segregació social de la ciutat* en els anys 30 a través dels barris, en aquest cas entre el d'Horta-Guinardó (d'extracció obrera), el de Sant Antoni (comercial) i el del Paral·lel (d'esbarjo i de diversió nocturna masculina fonamentalment)<sup>3</sup>, barris aquests dos últims dels quals el pas del temps no ha fet res més que afermar aquestes funcions per a la ciutadania barcelonina. També *Nada* i *El temps de les cireres* il·lustren clarament la dicotomia entre dos àmbits socials diametralment oposats mitjançant dos barris,

---

<sup>2</sup> Recordem que l'espai narrat en *La fabricant* és el barri barceloní de La Ribera entre els anys 1860-1875 i que un segle després és part de l'acció narrativa de M.Roig en *El temps de les cireres*.

<sup>3</sup> La imatge literària del Paral·lel recollida en les novel·les s'associa al Broadway neoyorquí.

la zona residencial de Sarrià-Sant Gervasi, en la part alta, benestant, i l'Eixample, on viu majoritàriament en plena postguerra la classe mitjana i la burgesia en decadència.

*Nada* ens descriu l'atmosfera dels barris amb escenes curtes que no permeten cap caracterització exhaustiva dels personatges o una gran descripció de l'espai, a través d'esbossos succints del barri, és a dir, de la seva arquitectura, de les seves olors i sorolls i, en escasses ocasions, de les persones que li donen vida. En *La fabricant* i en *El temps de les cireres*, per exemple, a tots aquests elements peculiars s'hi afegeix la pròpia història del barri o d'un sector de la ciutat com a part de la nostra memòria (individual i col·lectiva): mostren amb especial intensitat com les seves protagonistes busquen les arrels en l'espai urbà amb l'objectiu de poder assolir un lloc estable en el present i mitjançant el qual es reviu la memòria col·lectiva. En aquesta línia discursiva, quan en els anys setanta, la jove generació d'escriptores i escriptors a què pertany M.Roig comenci a il·luminar el passat fosc de la ciutat, els barris rebran una significació àmplia com a dipositaris de records personals i signe visible de les nombroses capes històriques que conté la ciutat. I, en aquest sentit, caldria assenyalar la importància que concedeix aquesta darrera narradora a la relació intergeneracional en la transmissió de la memòria col·lectiva. L'exemple més clar és el de Natàlia que, un cop més, se'ns manifesta com un personatge modern, lluny de l'heroïna sortida de l'imaginari literari masculí. Ella és portadora de la història local a través de la paraula, de la transmissió oral, no solament d'una història patrimoni d'un poble que el franquisme havia esborrat del seu present sinó també d'aquell patrimoni de cultura oral, de cultura popular entesa com a fonament del saber.

En contraposició a les vistes panoràmiques, els barris -malgrat que la seva percepció també està subjecta a la disposició d'esperit que domina la novel·la-, comuniquen molt més sobre la ciutat mateixa, sobre la seva diversitat, el seu passat, les seves condicions socials i la seva divisió funcional. Una part de cada barri són els carrers i places, que gairebé sempre condensen l'efecte espacial d'una unitat major en la mínima superfície. Fragments de carrers o cases apareixen la majoria de vegades en imatges detallades quan exerceixen una funció representativa. Per exemple, la descripció de les cases de les protagonistes de *Nada* i *El temps*

*de les cireres* evidencien el procés de decadència de la burgesia que viu a l'Eixample durant el franquisme.

Un carrer apareix en quasi totes les novel·les, menys en la de M.T.Vernet, com l'expressió originària de Barcelona: es tracta de les *Rambles*, que condensa la vida d'aquesta ciutat en pocs quilòmetres. Les Rambles ofereixen un escenari excel·lent per a qualsevol de les variants de l'experiència urbana, ja que a través de totes les novel·les s'hi passeja, discuteix, manifesta, compra, ven, s'hi és detinguda, s'hi menja, beu, s'hi enamora i s'hi tenen relacions socials. En la resta dels casos, la selecció dels carrers i places depenen naturalment de l'acció i hi ha pocs indrets a més de les Rambles que es puguin integrar a la trama novel·lesca tan fàcilment. Ara bé, n'hi ha alguns que es repeteixen per la importància social de les seves funcions d'esbarjo i de relacions socials en qualsevol època com és el cas del *Passeig de Gràcia* i el *Paral·lel* o la *Plaça de Catalunya* com a centre de trànsit –entre Ciutat Vella i l'Eixample- i la *Plaça de la Catedral* i *Santa Maria del Mar* com a punts on cristal·litza la Barcelona antiga, amb les funcions de lleure incorporades.

I, finalment, les cases i pisos, com a unitat d'habitatge mínim, reflecteixen –des d'un punt de vista més femení- els esdeveniments del context més gran i són expressió de la gent que hi viu i la seva posició social concreta i/o manifestació de l'estat psíquic de la persona que les percep en un moment determinat.

D'altra banda, la *imatge de la ciutat* en la nostra investigació és més aviat sempre personal, subjectiva i, per això, una interpretació de la realitat urbana, encara que tingui una forta dosi de realisme. La seva representació pot mostrar la perspectiva de només una protagonista com *Nada o La fabricant*, o també a partir del conjunt de múltiples imatges individuals com en *El temps de les cireres* i *Les algues roges*. Les quatre novel·les proporcionaran visions distintes de Barcelona. Mentre l'òptica de Monserdà és la d'una ciutat laboriosa i treballadora en ple procés de transformació urbanística fruit del fort creixement industrial i econòmic, la de Vernet és la d'un espai urbà obert, hospitalari, que ja ha sofert el procés d'ampliació territorial i en què és possible un futur diferent per a les generacions joves.

La visió de Laforet, contràriament, és la d'una ciutat vençuda, emmordassada, espectre del que havia estat, estranya, sense escalfor humana, raons per les quals l'autora decideix que no hi pot haver un futur esperançador i, per tant, aprofita l'oportunitat que el destí li ofereix per a fugir a Madrid. La Barcelona de M.Roig, en canvi, reflecteix una ciutat en creixement, dinàmica, en transformació cultural i, per això, trasllueix l'inici d'actituds i comportaments de ruptura que qüestionaven l'autoritarisme patriarcal de la mentalitat social. Una ciutat en què s'espera en un futur immediat l'arribada de les transformacions - tant del que és privat com del que és col·lectiu- que autora i protagonista porten a dins, i que somien que serà possible. En altres paraules, recrea literàriament l'ambient barceloní de revolta antifranquista i de l'esperança democràtica.

L'espai urbà també desvetlla en les autores les emocions sensorials (auditives, tàctils, olfactivs i visuals) que sovint serveixen per descriure atmosferes de barris i arrodonir algunes escenes sobre trets característics d'alguna casa típica d'un barri determinat o un bar i/o restaurant. D'aquesta manera, la ciutat es forma com un *entorn sensorialment experimentable*. Els elements sensorials utilitzats posseeixen sempre un alt valor simbòlic. Es considera que aquestes vivències sensorials són més característiques de la literatura femenina que no pas masculina. No voldríem entrar en aquesta polèmica, sols constatar que en la nostra recerca és cert que s'han trobat moltes referències sensorials respecte a la ciutat. Per exemple, les característiques sonores del barri de l'Eixample que ens transmet C.Laforet és el d'una ciutat industrial amb un ritme molt més humà que no pas la dels anys 70 de M.Roig, amb una imatge molt més sorollosa i amb una forta crispació ambiental, indicador no tan sols de l'extensió de l'automòbil i de la substitució dels tramvies pels autobusos sinó també del seu dominant dinamisme urbà. D.Monserdà ens caracteritza l'ambient industrial barceloní amb el brunzir dels telers que s'associa al paisatge sonor de la ciutat juntament amb l'ús del vapor. Les olors, així mateix, juguen un paper important en les narracions objecte d'estudi. M.T.Vernet ens transmet l'olor associada als parcs de la ciutat, mentre que C.Laforet ens evoca les dels mercats de menjar a la nit i M.Roig, la forta ferum de bars i tavernes freqüentats per gent de classe baixa i les olors de menjar de les cuines dels celoberts de les cases de l'Eixample. Per Capmany, la postguerra s'associa a l'olor de l'estació de França, la fumerola del tren, el xiulet,

l'esbufec de la locomotora, el ritme de les travesses i el llarg carrer de mar i de cases que la duïen cap a la seva estimada Canet de Mar.

En definitiva, les autores tracen un retrat de Barcelona i dels seus barris molt personal a partir dels colors, olors, sorolls, que deixen distingir més aviat la profunditat de l'espai que la seva extensió. Des d'una perspectiva sintetitzadora, podríem afirmar que D.Monserdà i C.Laforet ens ofereixen la identificació de Barcelona amb un espai industrial, mentre que M.Roig l'identifica més amb l'olor de llimona, de tardor i de la postguerra. Pel que fa a les diferències sobre el *mapa mental de la ciutat* de les protagonistes, val a dir que n'hi ha més entre D.Monserdà respecte a les altres tres escriptores, ja que aquestes darreres transmeten una idèntica segregació funcional que el pas del temps només fa que consolidar.

L'elecció de la forma de locomoció, en general, és un indicador excel·lent de la situació social dels personatges, tot i que es fa difícil una interpretació conclusiva ja que durant el període estudiat els mitjans de transport han evolucionat molt. Es pot afirmar que, a grans trets, en totes les novel·les les persones benestants viatgen en transport privat (cotxe de cavalls, taxi o automòbil, segons l'època), mentre que hi ha la tendència que la gent d'extracció popular si ha de moure's en distàncies curtes per la ciutat ho realitzarà a peu, però, si els trajectes a recórrer són més llargs es desplaçaran amb mitjans de transports públics (tramvia, autobús o metro). A banda de *Les algues roges*, el fet que l'acció de la major part de les novel·les sigui en el centre urbà afavoreix el desplaçament a peu de les protagonistes i la poca utilització del metro barceloní.

D'altra banda, totes les escriptores recorren a l'experiència vital que coneixen millor per a donar forma a la realitat fictícia, malgrat que n'hi hagi algunes que no ho vulguin reconèixer. Certament, sovint resulta difícil discernir la indeterminació dels límits entre ficció i no ficció, o millor dit, l'entrecruament entre els àmbits novel·lístics i els pròpiament biogràfics (Catelli, 1991), però, s'ha verificat que el factor *biografia de l'autora* hi juga un paper fonamental que no es pot menysprear de cap manera quan es planteja la qüestió del motiu per l'elecció de

l'entorn de la ciutat d'una novel·la<sup>4</sup>. Totes elles participen de la tendència a la narració des del record que converteix moltes vegades les seves novel·les quasi en un gènere autobiogràfic. En paraules de M.Roig:

<<La literatura es creación; no escribes una realidad como la vives escuetamente, sino que reelaboras o inventas, va más allá de lo que ves con tus propios ojos cotidianamente>><sup>5</sup>.

Encara que no existeixen anàlisis aportant dades sobre si les dones són més autobiogràfiques<sup>6</sup> que els homes a l'hora d'escriure narrativa, potser seria més adequat preguntar-se per què es desprestigia el que és autobiogràfic en la ficció. En aquest sentit, Roig considera que en la literatura de dones abunda més l'epistolari, l'autobiografia, les memòries personals i la confessió perquè <<encara necessitem explicar-nos moltes coses a nosaltres mateixes>><sup>7</sup>. També és de l'opinió que <<algunes escriptores foren acusades d'autobiogràfiques, sense para compte que la literatura, en general, es nodreix de la pròpia experiència>><sup>8</sup>. Fins i tot, Faulkner comenta: <<el escritor tiene que escribir desde su propia historia. Tiene que escribir de lo que sabe... El escritor recurre a lo que hay en la leñera de su memoria, buscando la materia para crear al personaje o la situación>><sup>9</sup>.

D. Monserdà, C. Karr, A. Bertrana, C. Laforet, M.A. Capmany i M. Roig viuran temporalment o permanentment en l'Eixample de la ciutat (unes en el marge esquerre i altres en el dret), motiu pel qual serà un dels barris més literaturitzat per elles. Algunes escriptores com D.Monserdà provenen de la burgesia acomodada, altres com M.Roig d'una petita o mitjana burgesia però ambdues han crescut a les seves zones residencials predilectes i en els escenaris del seu univers literari. C.Laforet prové d'una família burgesa amb pinzellades bohèmies que té la casa dels avis paterns al carrer Aribau 36, a la qual la seva mare i pare la

---

<sup>4</sup> Malgrat que en la nostra investigació es dona aquesta circumstància, cal tenir present que les dades biogràfiques d'una autora o autor no sempre donen llum sobre la seva obra literària (Navarro, 1999).

<sup>5</sup> Nichols (1989, pp.163).

<sup>6</sup> Es sol acusar a la literatura escrita per dones d'autobiogràfica, acusació que mai es fa a un novel·lista baró.

<sup>7</sup> Aldanondo, Pilar (1980), *Ere*, any 2, n° 64, 3-XII-80. Extret del Fons documental Montserrat Roig (UI.81).

<sup>8</sup> Roig (1991, pp.70).

van dur en algun viatge d'infantesa. I a la qual va tornar l'any 1940-1941 per estudiar a la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona. Tota una sèrie d'altres novel·listes venen d'entorns socials més aviat petits burgesos, dels anomenats barris populars de Barcelona; ens referim a Ana M<sup>a</sup> Moix i M.A.Capmany que d'una manera o altra, per exemple, reflecteixen l'entorn menestral i petit burgès del Raval i del de la Ribera i el Gòtic. D'això s'extreu una certa concordança entre l'espai on l'autora ha passat la seva infantesa i on va viure i treballar, i l'espai narrat, que es representa en la novel·la. En aquest detall biogràfic podria raure el motiu del curiós fenomen de la fidelitat a Barcelona dels seus personatges de ficció, que només abandonen la ciutat d'una manera transitòria (M.T.Vernet<sup>10</sup>) o hi tornen altre cop després d'una llarga absència (M.Roig). S'estableix, per tant, un lligam molt estret amb Barcelona que evidencia l'intens afecte per a la metròpoli catalana que moltes autores i autors barcelonins han posat de relleu diverses vegades en converses o entrevistes públiques (Sturm-Trigonakis, 1996). En qualsevol cas, de les analogies mostrades entre biografies d'autores i espai urbà fictici en resulta l'observació de Barcelona des de dins. L'angle visual de la narradores és sempre el d'algú que s'hi troba inserit, que viu a la ciutat i no la visita només amb motiu d'un viatge. Les novel·les opten per narrar històries de la ciutat des de la perspectiva de les dones i, d'aquesta forma, posen cada cop més en primer terme les biografies individuals i subjectives de la pròpia experiència urbana. La perspectiva d'anàlisi partirà, doncs, de l'espai domesticoprivat on es trobarà la clau per reconstruir una història de dones barcelonines que, al mateix temps, incorporarà una mirada cap enfora, cap al món públic. Això implica, gairebé automàticament, una imatge individual i subjectiva del propi coneixement de la ciutat, un efecte que encara es potenciarà més amb la inclusió del temps històric en la novel·la. Cada mirada a la ciutat és ja una interpretació.

---

<sup>9</sup> Citat per Nichols (1989, pp.22-23).

<sup>10</sup> M.T. Vernet escull com escenari transitori el de la ciutat de París perquè hi va viure llargues temporades. Per tant, també es demostra la rellevància del factor "biografia de l'autora".

## 9.4.- Les experiències urbanes

Les vivències urbanes, a grans trets, venen marcades per una tendència general al llarg del s.XX que reflecteix un *món femení reclòs en l'espai domèstic i el seu entorn més immediat*, i el treball de reproducció i, a voltes, el treball a domicili, són els motius fonamentals de la mobilitat femenina. Aquesta evolució té *dues inflexions*, però, importants: la del nou marc legislatiu republicà i la del “*desarrollismo*” franquista que d'una manera o altra són expressades per les seves protagonistes, malgrat saber que els dos contextos no són comparables entre si des d'una perspectiva històrica. Ambdós emmirallen els nous àmbits d'actuació que estaven conquerint les dones en la dècada dels anys 30 i els 70. L'àmbit públic de la societat, certament, ja no és viscut com l'espai exclusiu dels homes i és utilitzat, més sovint, en funció de les necessitats professionals, de la relació social i del lleure, tot i que un nombre important de dones el viuen i l'utilitzen de manera parcial. No obstant, només la protagonista d' *El temps de les cireres* trasllueix els canvis en l'atmosfera del carrer evidenciant la lluita social i política contra el franquisme i les grans manifestacions dels anys 60 amb la repressió que les acompanyava.

Com a teló de fons, l'*espai extradomèstic* plasma el creixement de la ciutat durant el període analitzat: des de l'ocupació de l'Eixample per part de la vella burgesia i aristocràcia (en el darrer terç del s.XIX) -que fins llavors havien viscut a la part antiga de la ciutat (l'actual Ciutat Vella)- fins la seva fugida cap a Sarrià-Sant Gervasi a partir dels anys 60, passant per les transformacions espacials de Barcelona arran de l'annexió de la corona de municipis veïns –durant la primer dècada del segle XX- i la imatge urbanística de la postguerra marcada pels estralls materials ocasionats per la guerra i la creació de l'avinguda de la Catedral, sense oblidar, finalment, la construcció de la perifèria urbana (Bellvitge) a causa de l'onada immigratòria que la ciutat va rebre entre els anys 60 i 70, anys en què juga un paper molt important l'especulació immobiliària urbana i rural. Així, en síntesi, des d'una òptica globalitzadora podríem afirmar que en el marc temporal de la nostra anàlisi, s'observa el



procés en què la burgesia, a poc a poc, va fugint del pla de Barcelona cap a la part alta, mentre que en el cor i en els extrems de la ciutat, es van incorporant a la població treballadora autòctona altres grups nouvinguts i nouvingudes i, finalment, en el centre d'aquest plànol s'hi encabeix la classe mitjana.

Mentrestant en l'imaginari col·lectiu de la població barcelonina del període estudiat, París és un referent important com a espai urbà idíl·lic, romàntic i amb un major grau de desenvolupament social i econòmic respecte al nostre. Per tant, serà escenari dels viatges de noces i/o del perfeccionament universitari o professional dels fills o filles de la burgesia catalana de finals del s.XIX, de l'era republicana i del "*desarrollismo*" franquista, tot i que en aquesta darrera època s'havia ampliat la fascinació urbana per altres ciutats europees -com Londres i Roma- i la mateixa joventut rebel dels anys 60-70 somiava de viatjar a Llatinoamèrica.

En les dues primeres generacions d'escriptores (D.Monserdà i M.T.Vernet) s'ha percebut l'*espai domèstic* com l'espai urbà que millor expressa el seu sentit personal de lloc i d'identitat i, dins d'aquest, el balcó simbolitzava els desitjos de "llibertat". Alhora, la casa encara és un espai viscut com a productiu i reproductiu, ja que és l'àmbit on l'estructura del sistema de gèneres permet dur a terme, sense gaires pressions socials, el treball en el propi domicili, opció laboral preferent de les dones en el 1er terç del s.XX. Aquesta tendència general creiem que continuarà sent viscuda per un gruix molt important de dones fins els anys 70, però, les protagonistes de les novel·les de C.Laforet i M.Roig projecten unes formes de vida diferents per a les dones d'aquella època que, en realitat, vénen a representar una minoria –qualitativament important, però- en el conjunt de la població femenina. El seu sentit de lloc i d'identitat no s'expressa en cap indret de la llar. Rebutgen, de fet, identificar-se amb la decoració de l'espai domèstic precisament perquè reflecteix unes circumstàncies familiars i una tradició comunitària amb la qual s'enfronten i, fins i tot, Natàlia, s'hi rebel·la. Davant d'un espai domèstic angoixant, opressiu, reclòs i envellit opten per identificar-se més amb l'espai extradomèstic, el carrer, únic espai en què poden eludir el poder patriarcal familiar tot i que també està molt impregnat de patriarcat (Darke, 1998). Recordem, però, que en el cas

d'Andrea, es troba en un estat de “desubicació”, la qual cosa significa, que no li és possible “assentar-se” en cap punt de la ciutat i sentir-s'hi acollida. Per aquest motiu, al final de la novel·la, se n'anirà de la ciutat. I aquesta “desubicació” determinarà que la seva major experiència urbana sigui la soledat de la persona en la gran ciutat, com ja hem citat anteriorment.

Antonieta, Isabel i, de forma explícita, Andrea coincideixen a sentir el barri, l'entorn més immediat a la llar, com l'espai urbà més proper i segur; per tant, tenen un sentiment de barri més fort possiblement perquè treballen (remunerat o domèstic) en ell. En canvi, en el cas de Natàlia aquest sentiment de pertinença al barri s'ha debilitat, i serà substituït pel de Santa Maria del Mar molt lligat als records de la seva joventut i a la història del seu país (Catalunya), tal com es considera que els i les “urbanites” habitualment senten la ciutat.

Òbviament, les protagonistes principals no s'identifiquen amb el mateix espai de l'àmbit públic de la societat: mentre l'Antonieta prefereix l'església del barri i la Isabel l'atrauen més els parcs de les ciutats, l'Andrea passeja pels carrers de la Barcelona aristocràtica medieval – impregnada de soledat-, i la Natàlia s'identifica amb la ciutat mercantil medieval com a part de la memòria col·lectiva ciutadana. Opcions diferents que cal relacionar tant amb el context històric com amb el sistema de valors –mentalitat- de les pròpies autores.

A banda de D.Monserdà, totes les escriptores recullen d'una manera o altra la desigualtat per raó de gènere en l'ús de l'espai extradomèstic. Capten com la percepció de la seguretat i el risc ciutadà condiciona la vida quotidiana de les dones i l'ús que fan de la ciutat. Són sensibles, per tant, als conflictes que suposen per les dones i, en especial, pel grup de joves i solteres el sortir al carrer amb objectius diferents als determinats per les tasques de reproducció. Denuncien implícitament la pressió social que han de patir al considerar-se pràctiques espacials que transgredeixen la normativa vigent de l'època. Les tres primeres generacions d'autores reflecteixen la inseguretat personal de les protagonistes durant la nit en la ciutat, encara que les solucions adoptades són distintes. Mentre Monserdà ho resol amb la protecció del germà o tutor de la protagonista, Vernet ho soluciona amb un taxi i Laforet

passant-ho ella sola. La de la Roig, en canvi, no té aquesta percepció tan habitual entre les dones però ha de suportar les agressions verbals i els comportaments grollers d'alguns homes, tot i que, cal esmentar-ho, ella s'ho pren amb actitud resolta i irònica. En definitiva, els comportaments i les pràctiques espacials de les dones mostren de forma inequívoca que davant una realitat urbana com és la percepció de la seguretat personal i el risc pot haver-hi diferents maneres d'encarar-s'hi segons l'època i la ideologia de l'escriptora, però també cal corroborar que els temps canvien i les actituds de les dones també i, en efecte, la major independència de les dones es manifesta en un augment de la seva mobilitat en solitari.

Tot i l'existència d'aquesta desigualtat, també és cert que en l'entorn en què es mouen les protagonistes de Vernet i Roig, les relacions entre homes i dones en el carrer sembla que s'hagin normalitzat, mentre que en el cas de Laforet trasllueix transgressió i marginalitat. Segurament ens volen transmetre les "petites conquestes" que alguns sectors minoritaris de dones estaven guanyant lentament en el dret d'anar soles pel carrer, a trepitjar nous espais fins llavors prohibits i accedir a nous àmbits d'actuació, al marge de l'estrictament domèstic.

Quant a la *mobilitat espacial* dins de la ciutat, tot i les restriccions imposades pel sistema de gèneres al desplaçament de les protagonistes en qualsevol època amb el parèntesi republicà inclòs, s'aprecia una major tolerància a mida que va passant el segle –realitat urbana d'una minoria de dones-, la qual proporciona una mobilitat i una experiència perceptiva de l'entorn urbà molt més gran i àmplia, factors que condicionaran l'eixamplament de les seves relacions socials i que no depenguin tant del nucli familiar i de l'entorn més immediat, element que a excepció de D. Monserdà totes les escriptores destaquen.

Poques dades s'han trobat respecte a la mobilitat espacial cap el treball remunerat, només en *La fabricant* que es desplaçava a peu. La mobilitat per exercir les tasques domèstiques sempre respon a un model de dona com el de l'Antonieta o el de la Sílvia (de M.Roig), personatges que assumeixen perfectament el seu rol d'esposa i mare. Aquest és un aspecte de la vida quotidiana que les tres darreres escriptores sembla que, d'una manera conscient, no volguessin incorporar en les seves heroïnes de ficció. Elles com a dones, per

raons de classe social tenen servei domèstic i, possiblement, escasses vegades han realitzat aquestes activitats. Una altra interpretació podria ser que com a dones-escriptores els interessa transmetre altres activitats o pràctiques espacials poc habituals entre la majoria de la població femenina. En altres paraules, creiem que hi ha una voluntat conscient de projectar un tipus de vida en les protagonistes que va més enllà de la realitat que les envoltava.

En canvi, la mobilitat espacial cap al lleure està molt més explícita en totes les novel·les, menys en *La fabricant*, ja que l'esperit i l'ètica en la concepció del treball (típicament capitalista) i el context de l'època -la industrialització barcelonina- només possibilitaven passejar a peu per Barcelona acompanyada del marit o si més no, per objectius domèstics. La resta d'escriptores ens proporcionen un model de dones que al sortir al carrer no necessàriament van acompanyades d'una altra persona, pràctica espacial transgressora en totes les èpoques i que evidencia un cop més el que ha costat socialment conquerir aquest dret pel col·lectiu femení. En totes les novel·les, menys *La fabricant*, el desplaçament d'una ciutat a l'altra es fa en tren i en els anys 60-70, les classes benestants ja comencen a viatjar en avió.

El fenomen migratori no és el tema central de les obres de ficció, però, totes les autores constaten, a grans trets, els orígens rurals de la població barcelonina. Moltes noies i dones immigrants procedents del camp català o bé, més tard, d'altres zones de l'Estat espanyol treballen en el servei domèstic de la burgesia i de la classe mitjana. L'existència de forts contingents de població immigrant, bàsicament d'origen andalús, que van motivar el creixement desorbitat de la ciutat de Barcelona en els anys del "*desarrollismo*" queda palesa en la novel·la de M.Roig alhora que descriu, implícitament, els ambients en què es desenvolupa. S'ha pogut constatar en Isabel, Andrea i Natàlia, les protagonistes de les tres últimes novel·les, l'exemplificació del fenomen de l'emigració temporal a causa dels seus itineraris laborals-familiars.

Al llarg del segle, l'*espai de pluriactivitat* ha passat d'estar en el carrer, on la menestralia treballava de portes enfora, a progressivament endinsar-se en l'espai domèstic o en llocs interiors de l'espai urbà com ens ho testimonien les tres darreres obres de ficció. No

obstant, convé tenir en compte que certs espais de lleure, com els parcs urbans, poden ser escenaris de diverses activitats com llegir, menjar, relacionar-se, fer ganxet, etc..

L'espai domèstic es reconeix sempre com a espai reproductiu, on predominen les relacions personals, tot i que en el primer terç del s.XX també era viscut com a espai productiu. Aquesta coexistència entre espai productiu i reproductiu és una realitat que perviu durant el franquisme però d'una manera menys clara i perceptible que a principis de segle. La diferència radica en el fet que, a excepció de D.Monserdà, les altres escriptores identifiquen el treball remunerat, bàsicament, en l'àmbit públic i, en canvi, ella reconeix les olors i els sorolls de l'espai domèstic solament en la seva funció "productiva".

A grans trets, les dimensions de les llars han reflectit la classe social a la qual pertanyen els i les protagonistes, però, s'evidencia una tendència al llarg del segle –a excepció del període republicà- cap a la reducció de la mida de les llars i del nombre dels seus integrants, incorporant-se la presència d'una treballadora domèstica en totes les novel·les a excepció de *Les algues roges*.

Les autores ens recreen literàriament, contràriament al que es podria pensar, sobretot famílies nuclears, menys en el cas de *Nada*, potser pel context pro-natalista del règim franquista. En *El temps de les cireres* i *Les algues roges* conviuen una major diversitat de situacions familiars, considerades per la societat benpensant, en els marges de la "norma", com les llars unipersonals i "monoparentals" o, més escaient, seria anomenar-les *monomarentals*.

En el marc temporal de la nostra anàlisi, *la família patriarcal és l'organització social bàsica*, només qüestionada per Natàlia, la protagonista de M.Roig. La resta de personatges femenins poden prendre actituds de protesta però participen de la ideologia i dels comportaments que suposa la seva acceptació. Sobretot Roig, però també Vernet i Laforet critiquen la família patriarcal com a institució opressiva, mentre que Monserdà malgrat constatar certes injustícies de gènere, l'enalteix. Les novel·les estan farcides d'experiències

femenines condicionades per l'hegemonia del sistema i les relacions patriarcals generadores de pràctiques socials injustes i discriminatòries que tenen com a conseqüències més habituals la subvaloració de la identitat de la dones en detriment de l'autoritat femenina. Un tema recurrent en les escriptores -a excepció de D.Monserdà- en aquest aspecte, és la *violència a les dones en l'àmbit familiar*. Els maltractes físics i psíquics a les dones a *Nada* són constants, també ho són en la família de la Marina en *Les algues roges* i en *El temps de les cireres*, les obsessions sexuals d'en Lluís també es poden considerar maltractes perquè són pràctiques sexuals imposades i viscudes negativament per la Sílvia.

Malgrat que "teòricament i/o oficialment" el paper del cap de família s'atribueix als homes en gairebé totes les situacions d'aparellament heterosexual, totes les escriptores mostren l'existència de circumstàncies (dones independents i/o soles, vídues...) en què les dones assumeixen aquest rol, la qual cosa ens fa pensar en la discordança freqüent entre les dades i la realitat urbana, entre la vida social i la vida interior.

Les escriptores mostren que, al llarg del s.XX, *les protagonistes indiscutibles del treball reproductiu i familiar són les dones* i que els homes, en general, no assumeixen cap mena de feina derivada d'aquest tipus de treball, la qual cosa suposa la vigència total dels comportaments patriarcals i de la divisió d'esferes. Els seus models de dones, però, no són els de mestressa de casa tradicionals sinó aquells que s'incorporen al mercat laboral en forma d'ajuda familiar o no. De fet, tant se val, la tipologia perquè al cap i a la fi totes realitzen la "doble jornada" laboral. A partir de M.T.Vernet (anys 30), els models tradicionals de mestressa de casa són característics de les dones grans, la qual cosa indirectament suposa la *captació literària dels inicis d'una transformació generacional*.

Quant a les *innovacions tecnològiques en el treball domèstic* (rentadora i rentavaixelles) fonamentalment són referènciades per M.Roig i demostra que no és fins a finals dels 60 i principis dels 70 que la societat de consum comença a introduir-se en la llar catalana. No obstant, no podem oblidar que en *Les algues roges* s'incorpora la màquina de cosir, un utensili molt important en la llar de l'època per desenvolupar el treball a domicili -per cert, una de les

feines més mal pagades i dures del mercat laboral-, que, al cap i a la fi, es convertí en l'instrument de treball bàsic per a l'opció laboral femenina per excel·lència d'aquells anys.

S'ha verificat que l'acte d'anar a comprar (roba per als membres de la família, menjar, etc.), és una activitat de gènere. La condició social de les escriptores, possiblement, determina que no hi hagi cap referència a l'acte d'anar a comprar al mercat ni tampoc de descriure'n un. És un silenci significatiu, de difícil interpretació a no ser que vulguin oblidar conscientment aquest aspecte de la realitat femenina que les envoltava i, en contraposició, els interressi més remarcar-ne d'altres. En l'ambient familiar que reflecteixen, menys en el cas de dona-objecte de M.Roig, les feines que comporta el treball reproductiu, en general, no són emfasitzades ni tampoc explicitades per les autores. Els personatges femenins i, en especial, les protagonistes del seu món de ficció sembla com si no tinguessin cap relació amb les activitats de la vida quotidiana que solen realitzar la majoria de dones en qualsevol punt del planeta i època i que, a curt i llarg termini, determinen les condicions de la seva inserció en el món laboral. ¿Es pot considerar la procedència burgesa de les escriptores com un fet que motiva una certa actitud classista vers l'anàlisi d'aquestes feines? Tot i que els orígens socials són un factor que cal tenir en compte, no creiem que sigui decisiu a l'hora d'interpretar aquesta conscient absència. Ens decantem més per pensar que, segurament, és la rèplica de les autores al predomini del sistema patriarcal i a la mentalitat social vigent, contrapasant-se al treball domèstic, el treball assalariat, i al masclisme i la seva complementària feminitat, el feminisme.

Val a dir que en totes les novel·les *treballar s'identifica amb feina remunerada* que es realitza, bàsicament, fora de la llar menys en les situacions de treball a domicili, que ja analitzarem més endavant. No hi ha, per tant, un reconeixement social de les feines que comporta el treball reproductiu, tot i que el feminisme ja havia iniciat en els anys 70 el "debat sobre el treball domèstic", però, certament no havia acabat la important tasca de mesurar-lo i valorar-lo en el conjunt de la societat (Carrasco, 2001). És obvi, doncs, que en aquestes circumstàncies el tema de la doble jornada laboral i la problemàtica compaginació entre la vida professional i familiar de les dones, tan important pel feminisme actual, no tingui

expressió en les novel·les analitzades<sup>11</sup>. En aquest sentit, només el personatge de Sílvia i les seves amigues comencen a qüestionar-se l'obligació social de realitzar els treballs de reproducció, sense que suposi plantejar-se cap actitud de trencament.

En tots els aspectes, el personatge femení més modern i contemporani que hem analitzat, sens dubte que és el de Natàlia. I, per moltes raons. És l'única que s'enfronta i trenca amb la submissió a l'autoritat patriarcal. Se'n va. Diu, ¡prou! L'ofega la família patriarcal perquè és una font de desigualtats basades en un cos de valors sovint articulat i en gran mida compartit, que delimita clarament els drets i els deures entre les persones que la integren, els quals no són els mateixos ni per edat ni per sexe. Fuig perquè descobreix la realitat social i política que l'envolta, perquè viu la decisió d'avortar fora de la llei i les conseqüències socials i familiars de rebuig que comporta. Al transgredir el destí que li havien reservat tant la societat com la seva família, Natàlia pren consciència de la seva identitat a partir de les "diferències" de comportaments, d'actituds, quan les relacions i les vivències amb els altres la forcen a prendre consciència del que és ella (Schnapper, 1988). Amb aquest personatge, Roig vol reflectir els canvis culturals de la realitat urbana que li ha tocat viure. En la seva desobediència radical, Natàlia anticipa la *heroïna moderna i contemporània*, i s'escapa a les definicions sobre la feminitat previstes i imposades per la tradició, és a dir, en aquesta cas, per la seva família (Usandizaga, 1999). Natàlia afronta la vida de cara, decidida a actuar i a pensar. En definitiva, és un personatge subjecte de la seva història i portadora d'un missatge: el mirall d'una alternativa a la tradicional frustració de les dones.

La fugida -o també es podria interpretar com el viatge- és el camí necessari per passar de la joventut a l'edat adulta. Ella ha optat pel coneixement en el seu sentit més ampli i l'ha incorporat a la seva experiència vital. És una heroïna amb memòria, ja que ha après del seu passat i té memòria col·lectiva i personal de la seva vida. En el viatge, però, com experiència de vida, s'acabarà convertint en un model de dona digne i independent que assumeix la seva soledat amb una identitat sexual plural i enriquidora. En aquest sentit, la soledat afectiva de

---

<sup>11</sup> La doble jornada laboral solament és motiu de tractament en Vernet en el seu contramodel de dona ideal, la Marina.



Natàlia en el present narratiu de la novel·la s'associa a la llibertat, a la conquesta d'una independència que la situa en una perspectiva des d'on abordar d'altra manera les relacions humanes.

I, precisament, el que diferencia els dos models literaris de dona “moderns”, cultes, intel·ligents, laics i de pensament “progressista” (Isabel i Natàlia) que hem analitzat és la identitat sexual. Isabel, la protagonista de M.T.Vernet, creu en un amor racional i lliure de qualsevol imposició. Tot i que sovint ha de lluitar per dominar la seva polsi sexual, somia convertir-se en un *àngel asexual* en part perquè ella no s'ajusta als continguts sexuals atribuïts al gènere femení de l'època, sinó més aviat se situa en una zona que socialment es troba entre dona i home. Natàlia, en canvi, és un *cos sexual* i és *portadora d'una nova manera de concebre la relació amorosa*. Ha viscut bé les relacions sexuals amb els homes, les quals considera que han de ser igualitàries. Per circumstàncies no explícites en la novel·la, en el present narratiu no té company sentimental, circumstància que no impedeix tenir una *sexualitat femenina activa*. En efecte, la seva masturbació és una pràctica sexual i un indicatiu de les transformacions ocorregudes en l'enfocament dels aspectes sexuals i, per tant, socials, impensable en les altres escriptores ja que la segona onada feminista i l'alliberació sexual dels anys 60 encara no s'havia produït. En aquest cas, doncs, els avenços culturals i socials ens expliquen en part la identitat moral i ètica de la protagonista i la consciència de la pròpia autora. És una nova identitat femenina que té una concepció dels papers sexuals, una ètica i una visió del món que s'expressa a través de l'art de la fotografia, que fixa el temps, els esdeveniments. Una identitat amb una activitat professional (considerada en el seu context com a poc femenina), que li permet ser independent per dirigir el seu futur, per crear el seu univers. És mestressa del seu destí econòmic, de la seva sexualitat, del seu destí personal i de les seves decisions. D'aquesta manera, la seva identitat sexual se'ns presenta com l'exponent d'una altra generació de dones socialment més avançada i que, possiblement, s'ha d'identificar amb la generació del canvi, de la ruptura cultural. Ella anuncia una presa de consciència davant d'una societat que li és hostil. Natàlia representa l'enllaç, el pont que ens conduirà cap aquesta nova identitat femenina emergent i pròpia del darrer terç del s.XX.

Ambdues novel·les, però, coincideixen a reflectir l'alliberació dels costums en matèria sexual si les comparem amb les de Monserdà i Laforet. Ens descriuen les conseqüències de les relacions sexuals fora del matrimoni, tema que serveix per endinsar-nos en la realitat social de cada època i veure les possibles transformacions ocorregudes en la vida quotidiana de les dones. Emmirallen dues èpoques en què es podia parlar de sexualitat -entesa en la seva accepció més àmplia-, encara que entre un model i l'altra s'havia produït la decisiva segona onada del feminisme, la qual cosa suposa, com ja hem observat, un tractament diferent del tema. Cal afegir a aquesta argumentació, però, la idea subjacent en el pensament de M.Roig, i que comparteixo, segons la qual s'ha de tenir en compte que la <<societat catalana és molt puritana i això significa que el sexe tingui poca tradició en la literatura.>><sup>12</sup>. El pensament conservador catòlic de Monserdà impedeix mostrar la sexualitat d'altra manera que no sigui la procreativa i en la cas de Laforet actuen dos factors: el context del més pur feixisme i la seva religiositat. En definitiva, la major part dels personatges femenins –a excepció de Isabel i Natàlia- no tenen identitat sexual si no és en el seu rol d'esposa i mare, educadora de criatures.

Roig denuncia l'ordre moral imposat a les dones pel franquisme, ja que, no obstant l'alliberació dels costums, ens recorda que les regles del joc entre dones i homes, contràriament, no han canviat tant respecte a generacions anteriors. Constata que el model sexual masculí era més permissiu que no pas el femení a causa de l'existència de la doble moral sexual per als homes i, per tant, evidencia que la societat valora desigualment per raó de gènere les relacions adúlteres. Mentre la infidelitat masculina s'erigeix en principi de vida i en l'exercici normal de la llibertat masculina, la femenina és objecte de rebuig i de càstig social. Menys en la novel·la de Roig, en les altres tres els homes no senten ni busquen el mateix en les relacions amoroses que les dones, fruit d'una educació sexual diferent que els fa viure i entendre la relació amorosa de forma distinta. Es mostra també un cert rebuig a la sexualitat masculina que apareix com a violenta, animalitzada, brutal, sense la tendresa que poden proporcionar les relacions femenines. Només Laforet i Vernet consideren, de forma explícita,

---

<sup>12</sup> Febrés, Xavier, "El feminismo es mi causa", *Valencia Semanal*, 28 enero 1979. Extret del Fons documental de M.Roig (UI.81).

que dependre de l'amor passional com a únic objectiu en la vida de les dones no és convenient, ja que anul·la la pròpia identitat i porta a la mort d'esperit.

Roig és l'única escriptora que presenta el tema de la sexualitat des d'una perspectiva moderna. La riquesa de matisos i una major sensibilitat en el tema la duen a poder plantejar altres formes d'opcions sexuals a l'heterosexualitat dominant. Ens referim a l'*homosexualitat masculina i al lesbianisme*, orientacions sexuals silenciades en l'època per la marginació social que suposaven i la il·legalitat en què es trobaven les persones que les practicaven. El tema s'emfasitza més des de la perspectiva de les conseqüències socials com, per exemple, la repressió que no pas en l'anàlisi d'aquest tipus de relacions. El fet d'incorporar la sexualitat femenina a la vida quotidiana, proporciona a l'autora també l'oportunitat de parlar i transmetre l'angoixa femenina davant d'una revisió ginecològica, els mètodes anticonceptius dels anys 60 i 70 i, finalment, de la problemàtica de l'avortament en el nostre país en aquest període.

Pel que fa a la imatge, representació i valoració del cos, els homes i les dones de la burgesia catalana caracteritzada per aquesta mateixa autora sí que es preocupen del propi cos a través de les pràctiques esportives en els gimnasos, a l'igual que els personatges femenins de M.T.Vernet. Les dones burgeses adultes de M.Roig exemplifiquen, per compensar les seves deficiències en l'amor, la preocupació pel manteniment del seu cos – i també de la casa-, aspectes que no són res més que el refugi de les aparences familiars i socials. En el gimnàs es trobaran amb les amigues i, per tant, serà un espai urbà de relació social on comentaran quins mètodes seran els més adients per aprimar-se i per esborrar de la seva figura, el pas del temps. Els personatges de M.T.Vernet, en canvi, responen més a una tipificació de comportaments i pràctiques espacials creades gràcies a l'onada d'associacionisme femení dels anys 20 i 30, que com ja s'ha explicat en l'apartat 6.2. i 6.4., emmirallen literàriament l'experiència personal alhora que col·lectiva de l'autora en el *Club Femení i d'Esports* de Barcelona.

D'altra banda, les quatre autores coincideixen a denunciar l'*educació femenina* dirigida exclusivament cap al matrimoni i a mostrar-se partidàries d'assumir la solitud voluntària si el matrimoni o la relació de parella no convé. A excepció de la protagonista de D.Monserdà, les

altres emprenen opcions de vida diferents a la imposada i, per tant, se situen als marges de la societat benpensant. Natàlia però, no solament transgredeix sinó que trenca culturalment totes les barreres morals dictades per la burgesia i la seva família. L'anàlisi comparativa de les novel·les també mostra que els condicionaments socials, econòmics i familiars determinen els nivells educatius assolits per les persones, i en especial, per les dones.

A banda de M.Roig, les altres autores ens assenyalen com les dones són les que transmeten oralment l'educació en valors que cadascuna creu convenient. Mentre Monserdà, a principis del s.XX, es mostra partidària d'una educació basada en valors cristians i en un ensenyament pràctic i rudimentari per a les dones, M.T.Vernet a l'igual que M.Roig, contràriament, atorguen un paper essencial a l'educació, l'art i la cultura, fortament secularitzades, considerant-los elements de vital importància per a la integritat moral de les dones de tots els sectors socials, és a dir, fonamentals per a la nova identitat femenina que elles projecten. Entre una i altra postura, tenim la de C. Laforet que recull la idea vigent en la postguerra que les dones són les transmissores de les estructures familiars patriarcal, mentre els homes perpetuen aquesta realitat social i familiar desigual. Ara bé, les dues úniques protagonistes amb estudis universitaris són la de M.T.Vernet i la de C.Laforet, mentre que Roig denuncia el tracte discriminatori a l'hora de rebre una educació acadèmica entre germans d'ambdós sexes dins la burgesia catalana al mateix temps que proporciona una perspectiva més històrica sobre el tema educatiu<sup>13</sup>. Es capta literàriament la tendència general al llarg del període estudiat al fet que les dones normalitzin cada cop més l'ensenyament acadèmic i, per tant, augmentin els seus nivells educatius, si més no entre la classe mitjana i alta, tot i que sempre en un pla de desigualtat respecte als homes de la seva mateixa classe social.

*La defensa del treball remunerat femení* és un dels trets comuns a les quatre novel·les, encara que el marc jurídic i socioeconòmic diferent determina el divers tractament que les autores hi donen. Totes veuen el treball assalariat en contraposició al domèstic com un *factor*

---

<sup>13</sup> Incideix en aspectes com els avenços culturals en temps de la II República, la repressió educativa i llingüística dels col·legis religiosos en la postguerra i la ignorància de les generacions joves dels anys 70 de la pròpia història i cultura catalana per raons polítiques.

*d'alliberament i de satisfacció personal* ja que permet la seva independència econòmica i autonomia personal.

Cal comentar, però, en la mesura del possible, les diferències que observem en el seu tractament. En primer lloc, en un context social desfavorable al treball remunerat femení com el de D.Monserdà tan sols la defensa al dret de les dones a poder exercir una activitat productiva ja és important. En aquest cas, però, el model de treball remunerat femení defensat no transgredeix les relacions de gènere que structuren el món laboral i el nucli familiar de l'època, ja que la protagonista exemplifica la supervivència del treball "productiu" en l'espai domèstic. En aquesta tendència, també cal incloure C. Laforet, malgrat viure en un marc social en què sembla estar més normalitzat el treball femení fóra de casa de les dones solteres. Tant Vernet com Roig, en un context social molt més permissiu i semblant, almenys des de l'òptica del món laboral, manifesten una menor hostilitat social al treball remunerat femení dins i fora de casa. Tot i això, la ideologia predominant en ambdues èpoques encara era que les dones tenien com a missió fonamental casar-se, tenir criatures i portar una casa la qual cosa condicionava el futur laboral de les noies, la classe de feina que escollirien i la seva qualificació laboral.

Els *models d'itineraris laborals-familiars* proposats per Vernet i Roig tindran una doble vessant: l'espai domèstic i l'extradomèstic. A partir de les situacions professionals descrites, es constata una *segregació ocupacional en funció del gènere i*, en el cas de Vernet, *les condicions socials precàries del treball a domicili*. Ambdues fan paleses les dificultats de les dones no qualificades professionalment a l'hora d'accedir al mercat laboral i com el treball a domicili és l'opció laboral preferent de moltes d'elles, en especial durant el primer terç del s.XX. Els seus models, a diferència de Monserdà i Laforet, presenten una absència del treball femení en forma d'"ajuda familiar" al marit, company o germà i en aquest sentit exerceixen professions properes a les categories professionals dels personatges masculins (més qualificats). En el cas de Roig, es comprova un avenç social des d'un punt de vista feminista entre la generació anterior a la Natàlia i la seva, i una major varietat d'itineraris. En aquest sentit, exemplifica un model d'itinerari laboral-familiar que transgredeix les relacions de

gènere que estructuraven el món laboral i el nucli familiar de l'època. Malgrat que sols Vernet i Roig denunciaven implícitament les condicions socials del treball remunerat femení, no són l'objectiu tampoc de les seves novel·les.

Altres aspectes de la realitat laboral femenina del segle passat que podem extreure de les fonts literàries serien els següents: la baixa taxa d'activitat, la manca de formació professional per capacitar les dones per a l'exercici d'un treball qualificat, la "subvaloració social" de la dona treballadora i la inhibició del moviment obrer per les seves reivindicacions laborals i socials específiques.

Pel que fa a les *formes de relació social*, s'han constatat la coexistència de dues tipologies. D'una banda, el *model tradicional vinculat a la comunitat més immediata*, és a dir, a la família extensa i al veïnatge, on les xarxes de sociabilitat s'estableixen en el barri i es basen en el parentiu. Són característiques d'aquesta forma de relació, les dues novel·les del primer terç del segle XX. L'altra, un *model molt més modern de relació basat fonamentalment en l'amistat, en el companyonatge i també en les relacions derivades del món laboral*, fruit de la incorporació de les dones a nous espais públics de relació (lleure i treball remunerat), elements peculiars de societats més avançades socialment i econòmicament. En aquest model s'insereixen les novel·les de Laforet, Roig i també de Vernet –obra en què coexisteixen les dues formes de relació-, tot i que podem ratificar que en totes elles *el vincle relacional del parentiu* encara constitueix una peça clau -sobretot si tenim present les xarxes de solidaritat i d'ajuda mútua-, al convertir-se en un cercle de protecció i pertinença. Cal fixar-nos, però, en els models d'interacció i de sociabilitat que les autores proposen per a la vida quotidiana de les dones, on els vincles de parentiu perden el protagonisme i el guanyen altres com l'amistat i/o el companyonatge derivades del món laboral, relacions totes elles que s'estableixen tant en el àmbit privat com públic de la societat i estan més vinculades a una societat postindustrial. La ideologia conservadora catòlica de D.Monserdà impedeix tenir aquesta mateixa concepció, perquè la unitat familiar és la base de l'organització social i, en canvi, les altres autores consideren que la família patriarcal oprimeix i, per tant, cal buscar alternatives per a la

supervivència fora de la unitat familiar amb l'objectiu de forjar-se una identitat femenina, i una de les quals consisteix a potenciar els vincles relacionals en l'àmbit públic de la societat.

Vernet, Laforet i Roig, per tant, ens *proposen transgredir els patrons de relació social i les xarxes de solidaritat i ajuda mútua vigents*. Els espais urbans on s'acostumen a establir aquests tipus de relacions socials més modernes, on les dones poden vehicular els seus problemes individuals i transcendir-los cap enfora varien. Alguns corresponen als anomenats *espais pont* a què ens referíem en l'apartat 2.2.1.3 i que s'estableixen en la creació de xarxes socials de dones; altres no. En el cas de Vernet aquest espai és el del tennis, en el de Laforet és un cafè i en el de Roig són també cafès, bars, granges i gimnasos.

Pel que fa a l'associacionisme, només M.Roig tracta aquest aspecte en relació als *moviments d'oposició social i política al franquisme*. No oblidem que la trajectòria literària i vital d'aquesta escriptora, ve caracteritzada pel fet de ser una dona compromesa políticament i socialment amb la marxa del seu poble en un context d'enfrontament amb el règim franquista, la qual cosa es reflecteix a l'emmirallar l'ambient polític de la Universitat de Barcelona en els anys 60. Els altres tres universos de ficció mostren, en canvi, una total absència del moviment obrer i de les associacions tradicionals de participació ciutadana (sindicats, partits polítics i associacions solidàries...) en la història narrada, com si l'acció de la novel·la es produís en un món contextual a part. ¿Com es pot interpretar? La variable classe social en pot ser una causa i una altra, possiblement sigui, que les escriptores se senten allunyades de la dinàmica relacionada amb aquest tipus d'associacions perquè no hi participaven en la vida real al no sentir-se properes al seu discurs dominant, ja que es bandejaven molts aspectes relacionats amb les transformacions lligades a les condicions socials de les dones (la redistribució del treball domèstic i de l'atenció a les criatures, la dificultat de compaginar els deures domèstics i familiars amb la dedicació a alguna activitat sindical, etc.)<sup>14</sup>. M.T.Vernet, però, literaturitzà l'*associacionisme femení en la Barcelona dels anys 20 i 30* com una forma de transgredir les relacions de gènere vigents que afectaven tant l'àmbit públic com privat de la societat, en

---

<sup>14</sup> Per aprofundir en el tema sobre la suposada marginació i hostilitat de les dones treballadores vers la dinàmica sindical i laboral a la Catalunya contemporània, consulteu Nash (1988, pp.162-171).

l'única època de la seva vida en què va combinar temporalment (1931-1933) la condició d'autora amb el compromís sociocultural. Emmiralla el nou costum de les dones de classe mitjana i alta d'associar-se en clubs esportius, essencialment, i les possibilitats d'autonomia personal que oferien aquests espais urbans de trobada respecte al cercle familiar més immediat.

Com es pot deduir de la nostra anàlisi, els modes de vida en el període estudiat han evolucionat globalment cap a una societat amb nous patrons de consum culturals. Aquesta trajectòria mostra les diferències entre el model de lleure ja obsolet de *La fabricant*a i el nou de les altres, a grans trets, tres novel·les: entre una forma de vida en la qual destaca la importància del paper de les relacions familiars en la vida quotidiana i el predomini d'ocis informals de tipus rural (passejar, xerrar en els carrers i en les terrasses dels cafès, visites a uns i altres) i l'altra amb el protagonisme de les relacions d'amistat i l'hegemonia d'ocis estructurats de tipus urbà (espectacles, botigues, pràctica organitzada de l'esport) (Barou, 1988). Tot i aquesta consideració global, cal tenir present que disposar de més o menys temps lliure i el tipus d'activitats d'esbarjo depenen del sexe, l'edat, la classe social, la fase del cicle de vida i el nivell cultural dels personatges.

A banda de la generació de la Natàlia, les *formes de lleure dins la casa* en totes les novel·les tenen un tret en comú: són individualitzades, encara que algunes es portin a terme en presència d'altres persones. Les activitats comunes a totes elles són: pensar, xerrar entre família i amb les amistats i el treball domèstic –bàsicament cosir i brodar-. Regar plantes serà una activitat que apareix a les dues obres del primer terç del s.XX, passar el rosari serà característica de l'Antonieta i, en canvi, tocar el violí, ballar, llegir, escoltar música o la ràdio serà més peculiar de les protagonistes de M.T.Vernet. Mentre que C.Laforet escassament menciona activitats d'entreteniment dins la casa, jugar a escacs o a cartes i mirar la televisió seran més específiques dels personatges masculins i femenins de M.Roig. Convé assenyalar que aquesta darrera escriptora, en contraposició a les altres, diferencia les activitats d'esbarjo segons el sexe i l'edat. La generació de la Natàlia les acostumaran a realitzar més col·lectives com, per exemple, que els homes escoltin el futbol per la ràdio o hi vagin, mentre les dones



jugaran a cartes o a donar-se receptes de cuina, etc. però en cap moment, inclouen cosir o brodar al costat del marit com les seves mares, senyal de l'avenç social entre una generació i altra.

Quant al *lleure fora de casa*, mentre en *La fabricant*a sempre es comparteix amb la parella o familiars, en les tres novel·les restants es viu sobretot amb les amistats o el veïnatge (cas de *Les algues roges*), deixant en un segon terme el parentiu, senyal inequívoc que les relacions socials femenines s'amplien o, si més no, es projecta que no depenguin tant del nucli familiar. Les pràctiques d'oci comunes seran la de passejar pels carrers de la ciutat, anar de visita i l'assistència a algun espectacle. Les obligacions religioses, un cop més, seran definitòries de *La fabricant*a i *Nada* i, contràriament, les pràctiques esportives (tennis, gimnàs, etc.....), anar a ballar o a la platja, jugar una timba de cartes o escacs a casa d'amics i sortir els caps de setmana a fer turisme seran activitats més peculiars de *Les algues roges* i *El temps de les cireres*, però, també de *Nada*. No oblidem que moltes d'aquestes pràctiques d'esbarjo serien considerades activitats de lleure típicament masculines en el context de *La fabricant*a.

Els costums de la ciutadania en els espais de lleure que ofereix Barcelona, en general, són pràcticament semblants en el període estudiat (carrer, cases particulars, parcs, bars, cafès, restaurants, espectacles, gimnasos...), tot i que s'observa que a mesura que avança el segle hi ha una tendència general -malgrat els contextos més o menys favorables-, a un major nombre d'espais de lleure en l'àmbit públic de la societat i que les noies, en accedir més fàcilment a ell tot i les limitacions, gaudeixen de forma individualitzada i col·lectiva d'una major multiplicitat d'activitats. A excepció dels descrits en *Les algues roges*, molts d'aquests espais ciutadans s'ubiquen en el centre urbà i, per tant, no molt lluny del barri de residència de les protagonistes. Pel que fa als comportaments espacials val a dir que, malgrat la seva diversitat, Roig resumeix bé els dos models contraposats entre si: el model tradicional, segons el qual les dones utilitzen de manera parcial el carrer amb els marits o companys i amb les amigues. I el model més modern, el de la Natàlia, que trenca amb les pràctiques espacials femenins anteriors (no és el cas de les protagonistes de M.T.Vernet) i de la major part de la seva

generació, a l'utilitzar habitualment i sense cap tipus de barreres el carrer ella sola o acompanyada.

En els relats de vida de ficció d'homes i dones que hem investigat els mitjans de comunicació de masses només han ocupat un lloc important, fonamentalment, en la darrera novel·la, la de M.Roig. La premsa, la ràdio, la televisió i el cinema. La primera és utilitzada pels personatges masculins ja que en ella se sol destacar <<esos varones adultos de los colectivos dominantes que se ocupan de las tareas propias del ejercicio del poder>><sup>15</sup>. Contràriament, els altres són els utilitzats pels personatges femenins i ocupen el lloc que avui dia tenen en la nostra vida quotidiana. I així, com apunta Moreno (1992), <<músicas, palabras, silencios e imágenes de la radio y el cine, han ido alimentando tantas decisiones cotidianas que, al ritmo de los cambios en las vidas personales, han transformado nuestra vida colectiva>><sup>16</sup>.

---

<sup>15</sup> Moreno (1992, pp.77).

<sup>16</sup> Ibidem.

## 9.5.- Referències bibliogràfiques

- ALDANONDO, Pilar** (1980), *Ere*, any 2, n° 64, 3-XII-80, Fons documental Montserrat Roig (UI.81).
- BISQUERT, Adriana** (1999), “Vivir la ciudad “, dins **DE BUSTOS, Pilar & CAPILLA, Sofía & GIL, Alicia** (ed.), *Mujeres: Espacio y Arquitectura*, n° 6, Col. Mujeres, Ecología y Paz, Año 2468, Ed. Fondo Social Europeo, Proyecto Now, Universitat Jaume I de Castellón, Castellón, pp.35-49.
- CARRASCO, Cristina** (ed.) (2001), *Tiempos, trabajos y género*, Jornadas organizadas por el grupo *Treballs, institucions i gènere*, Publicacions UB, Barcelona.
- CARRERAS, Carles** (2003), *La Barcelona literària. Una introducció geogràfica*, Ed. Proa, Biblioteca literària, Monografies, n° 9, Barcelona.
- CATELLI, Nora** (1991), *El espacio autobiográfico*, Ed. Lumen, Col. Palabra Crítica, n°12, Barcelona.
- DARKE, Jane** (1998), “La ciudad modelada por el varón”, dins **BOOTH, C & DARKE, J. & YEANDLE, S. (coord.)**, *La vida de las mujeres en las ciudades*, Ed. Narcea, Madrid, pp.115-130.
- FEBRÉS, Xavier** (1979), “El feminismo es mi causa”, *Valencia Semanal*, 28 de enero 1979. Fons documental Montserrat Roig (UI.81).
- FONS DOCUMENTAL MONTSERRAT ROIG (UI.81)**, Arxiu Nacional de Catalunya, Sant Cugat del Vallès.
- LAFORÉ, Carmen** (1988), *Nada*, Ed. Destino, Col. Destinolibro, n° 57, Barcelona.
- MORENO, Amparo** (1992), “Asomarse a la aldea planetaria” dins **SÁNCHEZ, Cristina & ALONSO, Isabel** *De viva voz: la posguerra en el casco antiguo*, Estudios municipales, n° 10, Ayuntamiento de Alicante, pp.77
- MONSERDÀ, Dolors** (1991), *La fabricant*, Ed. de l'Eixample, Espai de dones, Col. Clàssiques, n° 6, Barcelona.
- NASH, Mary** (1988), “Treball, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a la Catalunya contemporània”, dins **NASH, Mary** (eds.), *Més enllà del silenci: les*

*dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp.153-171.

**NAVARRO, Rosa** (1999), “Tristana, víctima de su autor”, dins **MONTEYS, Mónica (ed.)**, *Heroínas de ficción*, Ed.del Bronce, Col. Textos del Bronce, n°14, Barcelona, pp.99-119.

**NICHOLS, Geraldine C.** (1989), *Escribir, espacio propio: Laforet, Matute, Moix, Tusquets, Riera y Roig por sí mismas*, Institute for the Study of Ideologies and Literature, Literature and human rights, n°7, Minneapolis.

**ROIG, Montserrat** (1991), *Digues que m'estimes encara que sigui mentida*, Ed. 62, 4ta. Edició, Barcelona.

**ROIG, Montserrat** (1992), *El temps de les cireres*, Ed. Cercle de Lectors, Barcelona.

**SCHNAPPER, Dominique** (1988), “Modernidad y aculturaciones. Entorno a los trabajadores emigrados”, dins **Fernández-Martorell, Mercedes (ed.)**, *Leer la ciudad. Ensayos de Antropología urbana*, Ed. Icària Antrazit, n°50, Barcelona, pp.117-148.

**STURM-TRIGONAKIS, Elke** (1996), *Barcelona. La novel·la urbana (1944-1988)*, Edition Reichenberger-Estudis Catalans, Kassel.

**USANDIZAGA, Aránzazu** (1999), “Daisy Miller: la mujer moderna”, dins **MONTEYS, Mónica (ed.)**, *Heroínas de ficción*, Ed.del Bronce, Col. Textos del Bronce, n°14, Barcelona, pp.183-200.

**VERNET, María Teresa** (1986), *Les algues roges*, LaSal, Edicions de les dones, Col. Clàssiques Catalanes, n° 12, Barcelona.

## **Capítol 10. Conclusions finals**

En aquest capítol s'aborda la segona part de les conclusions finals d'aquesta investigació a partir de dos grans eixos: un primer, que vol ser un recull molt sintètic dels principals aspectes tractats en cada capítol i el segon, que pretén demostrar la validesa o no de les hipòtesis de partida.

### **10.1.- Els principals resultats obtinguts**

Després del primer capítol, dedicat a les qüestions preliminars d'aquesta tesi, les principals idees de cadascun dels altres són les següents:

#### **10.1.1.- El segon capítol: sobre el marc conceptual de la geografia del gènere**

En aquest capítol hem plantejat conceptualment els orígens de la geografia del gènere en la cultura occidental, la seva expansió i la seva ràpida evolució al llarg dels darrers trenta anys amb les aportacions teòriques més importants i els nous enfocaments i conceptes que segueixen afectant tant la teoria com el mètode de la geografia en la seva globalitat. En aquest marc temporal, a grans trets, s'ha recorregut dels estudis de caràcter descriptiu i empíric a introduir altres aspectes interpretatius en l'anàlisi de l'espai i el seu entorn, al mateix temps que les dones han passat de ser "visibles" a convertir-se en l'eix vertebrador del discurs, ja sigui com a agents i protagonistes actives, ja com a productores i consumidores d'espai. La temàtica tractada en cada època ha estat marcada per la discussió de determinades qüestions fruit de la situació

### *Conclusions finals*

sociopolítica, per l'avenç intel·lectual i pel desenvolupament del pensament feminista que recorre i pressiona les diverses disciplines del món acadèmic.

Les característiques que continuen proporcionant identitat pròpia a la geografia feminista són, entre d'altres: la creixent tendència a la diversitat de temes i enfocaments que permeten una anàlisi més global de la nostra realitat, i una necessitat compartida de buscar nous instruments d'anàlisi –integradors i interdisciplinaris– que es desenvolupen entorn a certs eixos de conceptualització. En un d'ells, l'espai, els estudis realitzats fins ara han servit per identificar les relacions de poder desiguals entre els gèneres i per constatar que la creixent segregació espacial de l'hàbitat urbà continua dificultant l'accés de les dones a la vida pública en agreujar els problemes de temps, distància, mobilitat i seguretat ciutadana. Pel que fa al treball, s'ha consolidat la perspectiva basada en un enfocament global entre el món de la producció i de la reproducció.

En l'anàlisi de la vida quotidiana en les ciutats tres conceptes se'ns han mostrat claus i útils: el lloc i la identitat; el paisatge geogràfic i l'espai viscut, convertint-se aquest darrer en una eina fonamental per entendre la diferenciació entre la mobilitat i els comportaments urbans femenins i masculins. Una realitat urbana que es presenta molt més conflictiva per al col·lectiu femení, en especial per a les “mares actives”, en haver de compaginar entre la vida professional i la familiar.

D'altra banda, en l'actualitat, les relacions entre la forma arquitectònica, el simbolisme urbà i les subjectivitats de sexe i de gènere s'han convertit en qüestions importants per a l'estudi geogràfic. Diferents investigacions feministes han il·lustrat com les variables classe, ètnia, edat, opció sexual, circumstàncies familiars i espai interactuen en la construcció de la identitat i la subjectivitat. En aquest sentit, l'espai urbà (interior i exterior) comparteix trets i aspectes que afecten el sentit del jo i és un referent importantíssim de la identitat personal i, també, col·lectiva. S'ha aprofundit en dues variables fonamentals de la identitat femenina (el cos i la sexualitat) perquè la seva conceptualització ha evolucionat tant en els darrers anys que ha fet emergir un nou model afectiu –centrat en una relació de parella més democràtica i igualitària emocionalment–, i

### *Conclusions finals*

que constitueix un esglaió essencial per a corregir altres aspectes de la injusta desigualtat en la vida domèstica i urbana de les dones.

Les ciutats són utilitzades, viscudes, percebudes i apropiades de diferents maneres en funció de les següents variables: el gènere, l'edat i/o la fase del cicle de vida, la classe social, l'ètnia i l'opció sexual. En general, l'organització i ús de l'espai tant domèstic com extradomèstic està fortament sexualitzat. I, és més, el carrer, escenari per excel·lència de la vida quotidiana, se sexualitza en el transcurs del dia, encara que com a expressió col·lectiva i política no pertany igualment als homes que a les dones. Elles l'usen de forma i amb finalitat diferent segons la seva vida quotidiana estigui condicionada per la seva dedicació única i exclusiva al treball domèstic, per l'exercici d'un treball remunerat o bé, finalment, per l'existència d'una vida de relació social autònoma paral·lela a la vida laboral i domèstica.

La naturalesa de les pràctiques espacials evidencia la pervivència de la divisió de rols segons el sexe, la qual cosa es tradueix en una menor utilització i percepció de l'espai viscut. Ara bé, no oblidem que les pautes de mobilitat femenina -tot i que tendeixen a la igualació amb la dels homes- presenten una diversitat interna en funció de l'edat, la classe social i/o l'activitat econòmica, constituint la classe social el factor fonamental, que es sobreposa a l'efecte d'altres variables sociodemogràfiques.

L'entorn urbà, finalment, en comparació al rural ha suposat, per a les dones, un espai de perillositat, però també és cert que s'ha convertit en un espai de canvi, en oferir la possibilitat d'alliberar-se del domini masculí i de les normes socials vigents, alhora que ha afavorit una major llibertat sexual i la possibilitat de transgredir-ne les versions hegemòniques.

### **10.1.2.- El tercer capítol : sobre el marc conceptual de la literatura de dones**

Aquesta segona part del marc conceptual recull el bloc temàtic de la literatura escrita per dones, font documental en què es basa aquesta tesi doctoral per analitzar i interpretar les experiències i percepcions femenines en l'entorn urbà barceloní al llarg del segle XX. L'enfocament literari des de la diferència sexual pretén recuperar i reconstruir el "jo" femení incorporant, fonamentalment, la memòria de les dones com a testimoni de la quotidianitat en l'àmbit interior de l'espai urbà –el reproductiu- sense oblidar la seva visió de l'àmbit exterior, aspecte més documentat per ser tradicionalment l'espai dels homes i de la "producció" i, per tant, sempre analitzat des d'una perspectiva androcèntrica. La literatura de dones, doncs, aplega com es retraten a elles mateixes juntament amb les seves experiències i percepcions, i com veuen i viuen el món de la seva època. La intenció última és <<atorgar veu>> al que fins ara s'ha silenciada, i fer del que és femení, no el símptoma d'una absència sinó el marc d'una presència silenciada.

En aquest capítol s'ha pretès descriure teòricament l'interès de la geografia humanística per la literatura, s'ha parlat de literatura urbana i del seu possible retard en la literatura catalana i, sobretot, dels diferents tractaments de la ciutat en les novel·les (escenari, ambient i protagonista). S'ha arribat a delimitar els aspectes que s'han d'analitzar de la percepció urbana de les escriptores catalanes estudiades (l'elecció de l'entorn urbà recreat; el per què d'aquesta elecció; com es representa i quines formes de vida es projecta per a les dones), i s'ha mostrat la necessitat d'incidir, des d'un enfocament geogràfic, en les nocions generals de l'espai i el temps continguts i utilitzats en les obres de ficció.

Únicament en el marc de la ciutat viscuda es pot entendre el plantejament de la poètica de la ciutat, concepte que cal relacionar amb la lectura i la interpretació que, a nivell personal, cadascú realitza del conjunt de símbols que constitueix el paisatge urbà. Cada persona, doncs, té una visió diferent de la ciutat i, per tant, és impossible un sol discurs sobre ella, ja que el seu esperit es troba repartit entre tots aquells i aquelles que han viscut en el marc del mateix entorn



### *Conclusions finals*

urbà. D'aquesta manera, podem afirmar que cada novel·la urbana és un intent d'interrelacionar (una interpretació) aspectes diferents (socials, polítiques, culturals, econòmiques, personals, etc.), que les escriptores observen de la vida urbana en un discurs articulat en forma de ficció en què tots els elements ocupen el lloc que els pertoca gràcies a la seva visió del món.

Des de la perspectiva en què cal pactar un nou pensament sobre la ciutat en base al fet que els seus subjectes són dones i homes en igualtat de drets i deures, i, per tant, potencialment creadors de discursos sobre l'espai urbà que comparteixen, s'ha evidenciat que la memòria urbana és part de la identitat col·lectiva, de la qual emergeixen les identitats privades. No obstant, s'ha constatat que és una memòria social selectiva i excloent. No és fruit de l'atzar ni de la improvisació sinó que més aviat és el resultat de certes planificacions sorgides a partir de determinades relacions de poder dins el sistema capitalista i patriarcal. Per aquest motiu, cada cop és més necessari crear polítiques d'actuacions institucionals encaminades a anar introduint una nova memòria social més igualitària de la ciutat que es relacioni amb els sentiments, les emocions i les necessitats de les persones; una política que, per citar algun exemple, relacioni els noms del carrers, de les places, amb el reconeixement del valor simbòlic i evocador dels espais.

La ciutat a més de la seva pròpia memòria col·lectiva i pública, és l'escenari de múltiples memòries privades que sobre ella discorren. Moltes d'aquestes visions individuals estan incorporades en la literatura urbana escrita per dones i amb ella es recupera una part de l'experiència femenina exclosa de la memòria oficial. D'aquesta manera, emergeixen veus silenciades que expliquen una part de la realitat ciutadana des de la perspectiva de la vida quotidiana. I, precisament, en aquest context s'han d'inserir les obres literàries de les escriptores analitzades en aquesta recerca, pel que signifiquen de recuperació i reinterpretació de la seva experiència urbana i la seva transformació i/o continuïtat al llarg del temps. La memòria de les ciutats, però, també s'alimenta de records perceptius. I, en aquest sentit, un tret descriptiu característic de la literatura urbana de dones és la constant incorporació de l'enfocament sensorial a l'espai. El so, el color, l'aroma, el tacte i la percepció visual -elements d'identitat de les ciutats, dels barris, dels llocs i de les cases-, són profusament descrits per aquestes fonts literàries. La ficció escrita per dones emmiralla una memòria sensorial diferent sobre la ciutat de Barcelona,

### *Conclusions finals*

que es nodreix d'una altra percepció, experiència, manera de processar els estímuls tàctils, visuals i acústics i, en definitiva, amb una altra orientació espacial, ritme temporal visual i pràctiques espacials.

Posteriorment, s'han ressaltat una sèrie de trets característics, entre molts d'altres, relacionats amb la literatura escrita per dones com, per exemple, la utilització de gèneres literaris molt determinats (cartes, diaris, poesia lírica i, sobretot, novel·la), considerats com els més relacionats amb el jo; l'estreta relació de la novel·la amb les dones, com escriptores i com a lectores; les traves que continuen trobant-se per escriure com volen (el pes d'una llengua i una tradició literària exclusivament masculina i, sobretot, un context cultural misogin). I, finalment, les difícils condicions socials en què, històricament, ha viscut el col·lectiu femení, les quals han determinat i determinen que la seva experiència viscuda fos més limitada que no pas la dels homes, aspecte que forçosament sempre ha repercutit en el seu univers de ficció i artístic.

Des d'una òptica més globalitzadora, la història de la tradició literària femenina es pot descriure com la de l'alliberació de l'escriptura, des de la perspectiva masculina fins a una escriptura i a un llenguatge més propers a la vida quotidiana de les dones. La literatura femenina es troba, en l'actualitat, sense haver assolit encara definitivament el seu objectiu final. Tot i això, al llarg del s.XX una part d'aquesta literatura ha experimentat una gran canvi d'actitud. A finals del segle, certament, les dones han començat a escriure sobre elles mateixes i a desfer-se de la imatge estereotipada creada per l'autoritat literària patriarcal. Narren cada cop més respectant la seva pròpia idea de valors, la qual cosa suposa anar modificant, a poc a poc, l'escala de valors establerts i, en conseqüència, la temàtica de les seves novel·les mostra certes transformacions. Així, la seva visió sexuada ha anat incorporant nous personatges femenins, nous punts de vista sobre la sexualitat femenina o les relacions de parella i nous temes que no es troben en la tradició anterior (l'amistat entre dones, la relació mare-filla, l'embaràs, etc.).

Al mateix temps, les dones estan explorant una especial forma de coneixement, la que consisteix a no escindir el subjecte intel·lectual de les seves vivències. En aquest sentit, Weigel (1986) adverteix que s'haurà de tenir cura de no perdre la percepció associativa, que està

vinculada a l'experiència. Perquè entendre i veure, metafòricament, a través de la vida quotidiana és un pas important per al canvi. La mirada estràbica de les escriptores es pot interpretar com una manera d'expressar literàriament una nova visió que relaciona d'una banda el món de la reproducció i el de la producció, realitat en què està immersa la major part del col·lectiu femení avui dia. I, per aquest motiu, la ficció investiga la vida domèstica de les dones amb el seu caràcter anònim, al mateix temps que enregistra els canvis de mentalitat i de costums que ha provocat la (re)introducció de les dones al món laboral i a l'àmbit públic de la societat. Així doncs, el procés d'alliberació de l'escriptura femenina passa per no renunciar a aquesta mirada i, contràriament, aguditzar-la, és a dir, treure's les ulleres masculines per veure el món, i desenvolupar la seva *pròpia*, que ha de ser una mirada activa i no *voyeurística*.

Paral·lelament a aquest procés d'aprenentatge en l'ofici d'escriure s'ha produït una altra transformació social bàsica, les dones s'han convertit en subjectes polítics i han eixamplat l'experiència viscuda i el seu món perceptiu. Per això, constaten que la seva ja no és una existència clandestina al mateix temps que descobreixen els nous colors i matisos que es van destapant de la identitat femenina en sortir al món exterior. En conseqüència, la seva narrativa tendeix a reflectir la consciència d'una subjectivitat femenina que cada cop vol anar més enllà de les relacions personals i polítiques.

En síntesi, la naturalesa de la ficció femenina amb aquesta sàvia mirada va en dues direccions, com dèiem anteriorment, en primer lloc, reproduceix gairebé fidelment els sentiments i la doble vida de les dones, el seu viure segons el model fixat per les imatges dominants i, en segon lloc, anticipa la dona emancipada. Per a viure a través d'aquest espai transicional entre el *ja no* i el *encara no* sense tornar-se boja, és necessari que aprengui a mirar en aquestes dues direccions divergents simultàniament.

### **10.1.3.- El quart capítol: els aspectes metodològics**

En aquesta investigació s'ha adoptat una metodologia humanística perquè ofería un marc de treball original i extremadament suggerent, tenint en compte que l'objectiu principal de la recerca pretenia la identificació existencial –la percepció subjectiva- de l'espai urbà barceloní al llarg del s.XX tal com es va viure i crear en les obres de les escriptores catalanes analitzades, més que no pas la seva explicació, suposadament, objectiva.

Com ja sabem, el que defineix una investigació feminista no són tant els mètodes de recerca com l'orientació teòrica que determina el seu marc conceptual. Tot i això, i sense voler entrar en el debat entorn a l'existència o no d'un mètode pròpiament feminista, aquesta anàlisi s'insereix plenament en les característiques de la investigació feminista. S'ha preferit la metodologia i els mètodes qualitius i participatius perquè compartim alguns dels seus postulats principals, destacant entre d'altres, la implicació teòrica i pràctica que té la investigadora en el procés de recerca així com la relació intersubjectiva que s'estableix entre ella i les escriptores; la importància de la validesa humanística respecte de la veracitat de la informació; el fet que no es pretenia tant buscar la “veritat” com l'autenticitat en la ficció, ja que la finalitat ha estat obtenir un coneixement en profunditat de les experiències urbanes de les escriptores en el seu context històric. Com s'ha argumentat explícitament i implícitament al llarg del capítol, es qüestiona – fins a cert punt- l'objectivitat com quelcom possible i desitjable en tota investigació i, en canvi, es valora la subjectivitat, l'envolucrament personal, allò inquantificable, complex i únic, i ser conscients del context en el qual té lloc el nostre estudi. Cal ressaltar que com a investigadora l'experiència personal i els esdeveniments de la vida influeixen en el procés de recerca i en la interpretació dels resultats, malgrat que l'anàlisi de les experiències de les dones en l'espai urbà – expressades literàriament- han estat traduïdes, reelaborades i interpretades en un procés d'objectivització el més acurada possible. El resultat final ha estat l'obtenció d'informació empírica del període estudiat.

Des d'una perspectiva global, també es pot considerar que és una investigació feminista perquè treballa partint d'un compromís polític clar: la pretensió de contribuir, a curt i a llarg termini, al canvi social i, en conseqüència, amb la voluntat explícita i implícita de col·laborar en la transformació de les relacions de poder i de les desigualtats -a vegades algunes visibles i altres no tant- per raó de gènere.

#### **10.1.4.- El cinquè capítol: les escriptores de principis del segle XX i *La fabricant* de Dolors Monserdà**

Com s'ha pogut constatar al llarg d'aquest capítol, les escriptores catalanes d'aquesta primera generació -a cavall entre el segle XIX i el XX- (D.Monserdà, C. Karr, V. Català, F.Palma i M.Domènech) viuen una realitat urbana on les seves percepcions estan molt condicionades pel sistema de gèneres (és a dir, pels atributs que normalment comporta ser dona), la classe social a què pertanyen i les seves experiències personals. El context social misogin en què es mouen serà un factor determinant de les seves trajectòries vitals i literàries, ja que el sol fet d'escriure significava un compromís, un acte de rebel·lia, una transgressió contra aquella societat que els assignava un espai limitat (la llar), i unes ocupacions concretes (gairebé sempre el treball domèstic i l'educació de les criatures). No hem d'oblidar, però, que la tradició misògina entorn a la literatura o qualsevol manifestació artística encara avui dia continua tenint un poder repressor. Per aquest motiu, el camp temàtic i espacial de la producció literària de ficció d'aquesta generació gira al voltant de l'espai domèstic i el seu entorn més immediat, com en el cas de *La fabricant*, precisament perquè és el marc social on van quedar recloses la majoria de dones del seu temps. Malgrat les divergències fonamentals i perceptives de la qüestió femenina entre les narradores d'aquesta primera generació, hi ha un tret comú: transmeten la situació de la dona en relació amb l'home i el matrimoni, encara que només sigui per criticar-la.

Al mateix temps, són protagonistes i testimonis del debat polític i social sobre la qüestió femenina en l'àmbit estatal. Per aquesta raó, les seves novel·les intentaràn equilibrar les

aspiracions –de vegades complexes o contradictòries- d'un grup minoritari de dones d'aquells anys i les possibilitats de l'època. I malgrat que llur discurs feminista fluctua entre la tradició i la modernitat, intentant <<integrar la *feminitat* de l'àngel de la llar amb el *feminisme*>> (Bieder, 1998), hauran d'enfrontar-se als conflictes generats per la construcció d'un model diferent de dona burgesa més adequat a la necessària modernització de la societat. Tot i les contradiccions que els hi suposava a nivell individual i col·lectiu, van prendre la iniciativa de trencar alguns motlles -sense suport de la crítica literària o artística- i es van dedicar a escriure i publicar: algunes d'elles com Emilia Pardo Bazán, Concepción Gimeno de Flaquer i Josefa Pujol de Collado entre altres, figuraran entre les primeres escriptores espanyoles en aconseguir independència econòmica gràcies a fer literatura. Moltes escriuran en la llar familiar, compaginant-la amb una vida convencional de mestressa de casa i mare. En el cas de D.Monserdà, però, s'ha trobat que, en una època tardana de la seva vida ( a finals del vuit-cents), va adquirir un gabinet a l'esquerre de l'Eixample on escrivia, mentre la casa familiar era al barri de Sarrià.

El valor excepcional de D.Monserdà i C. Karr entre d'altres, radicà a saber aprofitar la plataforma que els brindava el projecte cultural reformista del nacionalisme català burgès per emprendre campanyes a favor de l'educació de les dones i de la seva presència en el món del treball remunerat i de la cultura. Ambdues utilitzen la literatura de ficció i d'opinió com un mitjà per aconseguir el canvi de mentalitat sobre la condició femenina: presenten nous models de dones (Antonieta) oposats al tradicional (Florentina), com en el cas de *La fabricant*. En general, el discurs feminista integrat en aquesta novel·la de D.Monserdà emfasitza el treball remunerat de les dones, sempre que es realitzi en l'espai domèstic, ja que cal prioritzar la funció fonamental de la dona en el seu rol de mare i esposa. D'altra banda, critica les bases econòmiques, socials i familiars de l'educació i el matrimoni de la dona burgesa catalana, i fa una defensa ideològica de les virtuts de la menestralia i la petita burgesia.

En definitiva, des d'un punt de vista social, són conscients del moment clau que viuen i van contribuir amb la seva obra, les seves pràctiques espacials i la seva actitud davant la vida i la societat a obrir un camí –un àmbit d'actuació en l'espai públic-, no sense dificultats i

contradiccions, per a les escriptores del s.XX. Es més, les seves trajectòries vitals i literàries exerciran un *paper d'agent de canvi social* que és reflectirà en el nou marc creat per la Segona República, a l'impulsar tant el desenvolupament del feminisme (conservador) -com a resposta pròpia a la crisi general de la identitat femenina- com la seva participació activa en diversos moviments socials, culturals, literaris i polítics que van anar configurant la polèmica societat catalana de l'època.

#### **10.1.5.- El sisè capítol: les escriptores de la II República (1931-1936) i *Les algues roges* de Maria Teresa Vernet**

La generació de narradores de la II República objecte del nostre anàlisi (M.T.Vernet, A.Bertrana, A.Murià, C.Monturiol, M.Rodoreda, R.M.Arquimbau) també utilitzen la literatura per a mostrar nous referents vitals i literaris per a les dones. Introdueixen un model literari de dona que ja s'ha després de certs aspectes de la ideologia de la domesticitat i feminitat lligada a "l'àngel de la llar" –característiques del discurs femení tradicional-, que busca insertar-se plenament en els més moderns discursos culturals femenins dominants en l'Europa occidental. Un discurs més adient, des d'un punt de vista social i de gènere, a uns ideals de societat més laica, democràtica, igualitària i justa, en el qual també s'integren elements d'una ideologia nacionalista.

La producció literària d'aquestes novel·listes deixa una visió col·lectiva d'elles mateixes, un discurs propi, que es mostra partidari de la independència econòmica de les dones, pilar fonamental per a poder assolir una nova integritat moral a l'hora d'encarar-se amb dignitat a les transformacions sofertes per la seva societat. Objectiu que ahora engloba, de forma explícita – com en el cas de *Les algues roges*-o implícita, una crítica a les bases econòmiques, socials i familiars de l'educació femenina de totes les classes socials, i constata les dificultats de trobar treball remunerat per a les dones no qualificades que s'incorporen tard al mercat laboral. Un discurs que també reuneix elements d'una nova identitat sexual femenina més autònoma, pròpia i

lliure, que suposa un trencament amb la tradicional dependència afectiva o emocional de les dones respecte als homes.

Totes les escriptores d'aquesta segona generació, igual que la precedent, expliquen històries de dones, però, també abracen -com M.T.Vernet- una sèrie d'aspectes relacionats amb l'anàlisi de la qüestió femenina, vista des d'una perspectiva diferent. Les seves narracions conceben la *recerca* d'una nova identitat femenina i forma de viure per a les dones, simbolitzant així una *alliberació* respecte de la vida traçada segons els estereotips de la feminitat. El discurs social i literari que proposa M.T.Vernet, per exemple, mostra l'esclat d'un nou sistema de valors, on la sexualitat és el seu eix vertebrador i innovador i, per tant, ocupa un lloc central en el discurs amb la voluntat explícita de no ser silenciada. A diferència de la generació anterior, els seus models literaris opten per altres vies que no són ni el matrimoni ni la maternitat, i caracteritzats per la seva asexualitat i el enfrontar-se soles a la societat, proposen transgredir la norma social vigent (en especial en els conceptes de virginitat, amor i amistat entre les dones i els homes). Una asexualitat que es podria interpretar de dues maneres. D'una banda, la negació dels plaers del propi cos femení mentre no arribi l'amor total, que no s'ha d'identificar amb l'amor passional; de l'altra, estaria més relacionada amb el desajust que suposa l'opció triada per la protagonista respecte als continguts atribuïts en aquella època al gènere femení, des del qual es pot construir més lliurement una nova identitat femenina.

Aquests nous plantejaments possiblement requerien, segons l'autora, espais ciutadans inèdits on ubicar aquesta "altra" manera d'entendre la sexualitat femenina. Per aquest motiu, situa a Vallcarca el "niu d'amor" on s'estableixen relacions sexuals al marge del matrimoni, ja que no es podia localitzar entre d'altres barris de la ciutat, ni en el districte Vè ni en el Paral·lel perquè l'imaginari col·lectiu de la ciutadania l'identificava gairebé sempre amb la prostitució, els baixos fons i el món de la faràndula, tampoc en l'Eixample ja que era on residia encara part de la burgesia i molt menys a Ciutat Vella, zona conflictiva per ser un barri que integrava elevats contingents de població immigrant. Calia, doncs, buscar un districte nou en els marges d'aquesta creixent ciutat, encara no del tot construït o configurat, on el teixit urbà estigués per fer i per



consolidar, on la memòria individual i col·lectiva posterior de la ciutat pogués incorporar noves relacions sexuals.

Per tant, el marc temàtic i espacial de les narradores dels anys 30 s'amplia respecte a la generació precedent ja que les dones han guanyat llibertats i accedeixen a nous espais d'actuació. Si M.T.Vernet i A.Bertrana, entre d'altres de la seva generació, escriuen llibres de viatges, és perquè des de feia pocs anys les dones havien conquerit el dret a anar soles pel carrer, a trepitjar nous espais i accedir a nous àmbits d'actuació, al marge de l'estrictament domèstic. Moltes d'aquestes escriptores, com A. Bertrana, assumeixen el nou discurs feminista tant en l'escriptura com en la seva vida (social i interior), característica que en la generació precedent només seria aplicable, segons Bieder (1998), a Emília Pardo Bazán. A l'igual que les narradores castellanès d'àmbit estatal, combinaran la pròpia creació literària amb l'activisme social i cultural. Saben aprofitar-se dels espais urbans creats per la generació precedent i dels quals participa i, alhora, inventa i origina altres espais culturals, lúdics i polítics de i per a les dones. D'aquesta manera, una part del casc antic de la ciutat de Barcelona va ser ocupat per les activitats i les entitats (*Lyceum Club, Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, Club Femení i d'Esports*) que sovintejaven aquestes dones artistes establint-se una relació fluctuant fructífera entre elles i aquestes mateixes institucions, molt properes unes de les altres. Tot i això, cal tenir present que el feminisme defensat per la intel·lectualitat femenina catalana dels anys 20 i 30 des de posicions ideològiques ben diverses dins del corrent progressista de pensament, no vindicava realment una transformació profunda del sistema patriarcal, una emancipació femenina real des de la perspectiva d'avui, sinó una feminitat igualment construïda a l'entorn de la maternitat. Era un feminisme nacionalista, moderat i més social que polític des del punt de vista del gènere.

Es converteixen en agents del canvi social en estar preparades culturalment per expressar literàriament els signes de canvi de mentalitat sobre la condició femenina i en poder proposar una gran varietat d'alternatives a la identitat femenina. Com a ciutadanes i consumidores d'espai, reafirmen també el seu paper protagonista ja que el seu activisme social i cultural possibilitarà la creació d'entitats urbanes dirigides i gestionades per les dones, on s'intercanviaran experiències personals i col·lectives intergeneracionals, com és el cas de C.Karr, A.Bertrana i la pròpia

M.T.Vernet. Ara bé, tot i el nou marc legislatiu republicà, la vida quotidiana de la major part de les dones va canviar poc. La mentalitat social encara estava impregnada en el model cultural que les defineix per la seva maternitat i el seu estat civil. La seva integració, doncs, a l'àmbit públic en els camps de la cultura, del <<treball>> i de la política va ésser més difícil del que aparentment la legislació mostra i, en conseqüència, un nombre important d'elles el viuen i l'utilitzen de manera parcial.

L'existència literària d'aquesta generació, però, malauradament, va ser efímera ja que la Guerra Civil va estroncar les seves possibilitats creatives i en la dictadura franquista van ser "silenciades, exiliades i oblidades", com si mai no haguessin existit.

#### **10.1.6.- El setè capítol: la postguerra i *Nada* de Carmen Laforet**

La generació de narradores de la postguerra (C.Laforet, M.A.Capmany, C.Martín Gaité, A.Matute) viuen en un context socialment molt més conservador que no pas en l'època republicana a conseqüència de la repressió política i cultural de l'Estat dictatorial, patriarcal i androcèntric imposat pel franquisme. Per les dones, el franquisme va significar, a més, la pèrdua de tots els drets igualitaris que havien aconseguit sota la II República i va suposar el retorn a un sistema de valors que les tornava a la inferioritat jurídica i legal, i a l'espai de la llar.

A Catalunya, la censura i la repressió anticatalana no solament van imposar el silenci per raons de llengua i d'ideologia política, sinó també pel fet de ser dones. Certament, les condicions socioculturals imposades pel franquisme mitjançant el fort control ideològic i social van tenir un paper negatiu per a la generació de novel·listes de l'època republicana que veuran minvades les seves capacitats creadores, tan les exiliades com les que van optar per mantenir un silenci interior en el seu propi país. Entorn a 1948 part d'aquest silenci literari es trencarà amb l'aparició d'una nova generació de narradores, les de la postguerra (Capmany,

Sunyol, etc.), data a partir de la qual la literatura de ficció escrita per dones en llengua catalana augmentarà progressivament.

En aquests temps de postguerra, la *creació literària esdevé una activitat secundària típicament femenina* i la major part de les seves narradores pertanyen a una *generació que van ser educades per un país que no existia*. Van viure en una època d'aïllament de l'exterior; de buit i de deserció editorial per por a la censura mentre que, contràriament, triomfava la literatura d'evasió. Una època en què els mitjans de comunicació (cinema estadunidenc, serials de ràdio, etc.) a l'oferir ficcions passatgeres, permetien fugir d'una realitat dura i aspra. Malgrat no ser gens fàcil dedicar-se a escriure en aquestes circumstàncies tan adverses – sobretot en llengua catalana- i molt menys viure de la literatura sent dona, es produirà una valuosa creació en l'escriptura femenina tant en llengua catalana com en llengua castellana. I més si tenim en compte que la societat i l'autoritat literària patriarcal de l'època, continuava mostrant força prejudicis sobre aquesta escriptura.

Reconeixen la influència literària d'altres intel·lectuals i escriptores que segueixen creant en l'exili, com María Zambrano, Rosa Chacel, María Teresa León o Mercè Rodoreda, silenciades en la memòria col·lectiva pel règim franquista fins al seu retorn. Les històries entrecruades d'unes i altres conformen una generació traumatitzada per la guerra i marcada per la importància que hi pren la memòria, l'obsessió per recordar i transmetre a partir de la literatura el que s'havia viscut i s'estava vivint.

La creació literària d'aquestes narradores és un dels mitjans d'expressió que utilitzen per desfogar el seu malestar i el seu sentiment de disconformitat respecte a la identitat femenina que se'ls imposa o se'ls nega. Una literatura de ficció que intentarà explicar i respondre a aquesta nova realitat i, per tant, torna a incorporar els models de dona tradicionals que s'havien trencat amb la generació dels 30, però, al costat d'altres més moderns, inconformistes, rebels amb la realitat que els ha tocat viure, com en el cas d'Andrea. *Nada* reflecteix la història d'una noia que arriba i s'enfronta a una Barcelona inhòspita, fosca, amarga i desolada, i de la qual se sent desubicada i en fugir, deslligant-se de la dependència

econòmica i afectiva-familiar. Laforet aconsegueix recrear literàriament una part de tot allò que les dones han perdut amb la legislació franquista i, alhora, projecta en Andrea una identitat femenina jove, de mentalitat “moderna” que, en el context de la postguerra més dura i feixuga, transgredeix sovint els “bons costums” establerts amb les seves pràctiques espacials, expressant al mateix temps malestars i desitjos que trasllueixen una part de l’experiència històrica de les dones de l’època. En aquesta evolució, la protagonista es debatrà per tenir una identitat com a persona i com a dona davant un món (decadent i asfixiant) que s’enfonsa, i aquesta lluita que determinarà la seva experiència personal alhora que col·lectiva serà la seva forma de rebel·lar-se enfront al món que l’envolta, el qual no entén.

El discurs literari i social que ens proposa C.Laforet correspon a un model de dona soltera que busca la independència econòmica – com en les altres dues generacions d’escriptores anteriors analitzades- i que mostra despreocupació pel matrimoni i la maternitat, però li manca identitat sexual. Una identitat femenina on la sexualitat –heterosexual i procreativa- és bandejada del lloc central del discurs amb la voluntat de ser silenciada, tret comú que comparteix amb M.A.Capmany. Tot i això, l’autora ofereix, sovint, un discurs feminista en el context de l’època.

El marc temàtic i espacial de les narradores es contrau respecte a la generació de la II República, ja que les dones han perdut llibertats i se’ls restringeix l’accés a l’àmbit públic de la societat i, per tant, als nous espais d’actuació que havien conquerit la generació anterior. L’acció, per tant, es desenvolupa fonamentalment en espais urbans més tancats. No obstant, Laforet introdueix amb Andrea un nou model literari que també haurà d’enfrontar-se sola a la societat perquè escull vies alternatives a la vida traçada segons els estereotips de la feminitat marcats pel franquisme. La seva transcendència i originalitat en el context literari de la postguerra, possiblement, radica en el fet de que la seva forma de veure i d’analitzar la vida és lliure i insubornable.

Un model literari de dona, però, difícil d’assumir per moltes escriptores d’aquesta generació, i especialment per Laforet, en la seva vida real, ja que tornem a constatar, que

l'ofici d'escriure és viscut amb fortes contradiccions entre realitat i ficció, entre vida convencional familiar i escriptura, d'una manera menys visceral, és cert però, que en la generació de principis de segle. I és més, moltes d'elles per motius ideològics no podran combinar la pròpia creació literària amb l'activisme social i cultural de l'època, com sí va exercir la generació precedent.

#### **10.1.7.- El vuitè capítol: els anys 60-70 i *El temps de les cireres de Montserrat Roig***

Les escriptores de la generació dels 70 (M.Roig, C.Riera, M.A.Oliver, I.C.Simó, M.A.Anglada, A.Moix...) són les nascudes després de la Guerra Civil, que arriben a l'edat adulta educades exclusivament en castellà i, moltes d'elles, no estan disposades a assumir el paper que la societat franquista els proposava. Una generació (nascuda entre 1930–1950) que visqué la postguerra en el si d'unes famílies intensament afectades pel conflicte bèl·lic, amb una infància i adolescència marcada per un rígid autoritarisme, dins i fora de la família, i amb uns mitjans de subsistència precaris. Són dones que van créixer en un món organitzat partint d'una forta jerarquia dels grans respecte a les criatures, i entre la gent madura, dels homes respecte a les dones.

Protagonitzaren, al mateix temps, el profund canvi de la vida social espanyola en la dècada dels anys 60 i 70, ja que van haver de pensar en com modificar i millorar les condicions de vida de les seves mares (anti-models) a partir dels estereotips de dones que oferia la publicitat, el cinema, els serials radiofònics, l'incipient turisme i la gent que viatjava. Van viure en un context en què la major obertura de les lleis laborals les facilità l'entrada en l'economia de mercat i propicià un seguit de canvis socials posteriors. No obstant, la pervivència d'aspectes discriminatoris de la legislació del primer franquisme reafirmarà les actituds patriarcals i farà possible que el treball femení fora de la llar no sigui considerat encara com un mitjà per desenvolupar el potencial humà de les dones i poder independitzar-se, sinó com una opció personal, una manera transitòria de complementar el salari del marit, fet

amb què es justificarà –ideològicament- la desigualtat salarial entre homes i dones pel mateix treball.

En el terreny literari, Capmany i Rodoreda dominaran la producció narrativa catalana escrita per dones i exerciran una enorme influència sobre aquesta nova generació literària. Ara bé, a principis dels 70, a Catalunya, el panorama literari havia canviat respecte a la immediata postguerra, ja que s'havia iniciat un cert redreçament general de la cultura catalana, fruit de la relativa obertura del règim franquista durant aquest període. En aquest context, la generació adulta d'escriptors i escriptores (Capmany, Rodoreda, Espriu, Pedroló, etc.) aconseguiran publicar els seus llibres al mateix temps que ho feia la generació jove dels anys 70, mentre que, simultàniament, a Barcelona s'havia consolidat un important nucli literari en llengua castellana amb la creació dels premis Nadal, Planeta i Ciudad de Barcelona.

Les narradores dels anys 70, a l'igual que la generació precedent, són hereves de la *misogínia* dominant en la societat que van viure. Conviuran amb una crítica literària patriarcal (catalana i castellana), que plena de prejudicis sobre la literatura escrita per dones, infravalorarà la seva producció i, en conseqüència, continuarà mantenint la tradicional actitud sexista de no reconèixer ni estudiar les seves autores (a excepció de C. Albert i M. Rodoreda), afavorint-ne la seva omisió de la memòria col·lectiva.

El feminisme els proporcionà un cos teòric i fou un estímul important per a la difusió i l'estudi de la seva producció literària i la de Capmany -pionera del feminisme català de postguerra-. Per a Roig, fou una ètica en què se sentia involucrada perquè suposava solidaritzar-se amb la resta de dones i incorporar a l'univers mental de la creació literària aspectes de la vida quotidiana que durant anys havien estat desvaloritzats, alterant d'aquesta manera l'escala de valors vigent o, millor dit, els cànons de la creació literària masculina.

Gairebé totes les escriptores d'aquesta generació es coneixen i moltes d'elles eren i són amigues des de fa temps, fins i tot han compartit lectures –especialment, les narradores de postguerra-, experiències i/o relacions professionals. Una generació que es plantejarà l'ofici

d'escriure d'una forma professional i viuran en un context en què les dones lluitaran més en grup, tot i que la batalla en solitari ningú els l'estalviarà. Dones que buscaven entendre el seu present a través del passat històric i, d'aquesta forma, descobrir els seus senyals d'identitat personal i col·lectiva. Per això, utilitzaran l'ofici d'escriure com un mitjà d'expressió per mostrar literàriament l'existència d'una nova identitat femenina -diferent a la traçada segons els estereotips imposats pel franquisme-i, també, per denunciar l'ordre moral imposat a les dones per la dictadura.

*El temps de les cireres* narra la història d'una dona, Natàlia, que retorna a Barcelona després d'haver viscut dotze anys a l'estranger (1962-1974). Un retorn que serveix per oferir-nos una crònica del franquisme que abraça l'evolució moral de la societat catalana entre els finals de la guerra i l'execució de Puig Antich, mentre se'ns va dibuixant l'eix vertebrador de la trajectòria vital de la família Miralpeix, en un fil narratiu sembrat de *flash-backs*, que ens situen en els anys 60 i en el present de la protagonista. En aquesta evolució, la protagonista entra en conflicte amb l'entorn repressiu (social i familiar) i transgredeix el model de dona establert pel franquisme al buscar noves perspectives a la seva identitat, fora del país i de la casa paterna. Simbolitza una identitat femenina ideal que incorpora unes actituds i comportaments socioculturals i espacials que posen en joc un sistema de valors articulat segons una visió del món des del compromís cívic i ètic d'una dona progressista d'esquerres (comunista), nacionalista i feminista. Perspectiva que es tradueix en la novel·la en la defensa d'un nou paper de la sexualitat femenina i de la família, i que, enfront de la tradicional reivindicació de la igualtat entre l'home i la dona, el seu discurs literari i social posa l'èmfasi en la recerca i difusió d'una identitat femenina diferent dels vells models tradicionals de domini/submissió.

La novel·la emmiralla la ruptura cultural que viu personalment l'autora i la seva generació, i és l'expressió literària del trencament que ha hagut de fer del model oficial imposat de dona. Natàlia és un personatge "modern" que surt de les situacions clàssiques de l'heroïna ja que rebutja el destí traçat a les dones de la seva condició social i decideix el que vol fer. El seu retorn ve marcat per la seva alliberació com a dona, amb uns nous valors sobre

### *Conclusions finals*

l'amor, el plaer i la vida, amb els quals se sent molt identificada. És portadora d'una altra forma d'entendre les relacions amoroses amb els homes i de concebre la pròpia sexualitat femenina. Natàlia és el mirall d'una alternativa a la frustració femenina. *Natàlia és la veu del jo narradora convertida en nosaltres generacional.*

Les narradores dels 70 inclouen altres preocupacions temàtiques, a més a més de les ja citades per les seves avantpassades, relacionades amb l'anàlisi de la qüestió femenina com són la d'aprofundir en la pròpia sexualitat femenina i, sobretot, interessar-se pel destí dels seus personatges d'edat avançada. Roig n'afegeix d'altres com el tracte familiar discriminatori entre germans dels dos sexes, la crítica social, les condicions de vida dels malalts i malaltes mentals, l'oposició antifranquista, el pas del temps, el fracàs, la soledat i el desamor entre d'altres. Tot i això, l'element protagonista de la narrativa roigiana són els sentiments i la voluntat d'incloure totes les relacions humanes en l'àmbit familiar.

Finalment, el marc temàtic i espacial de les narradores s'amplia respecte a la generació anterior ja que les dones estan guanyant -altre cop- llibertats i, a poc a poc, conquereixen nous espais d'actuació, malgrat que la mentalitat social i familiar encara els hi restringeix l'accés a l'àmbit públic de la societat. L'acció, per tant, es desenvolupa fonamentalment en espais urbans més oberts en comparació amb les escriptores de la postguerra.



## **10.2.- La comprovació de les hipòtesis de partida**

Un cop feta una breu síntesi de les principals idees de cadascun dels capítols que integren aquesta tesi, passem ara a contrastar les hipòtesis plantejades en el seu inici.

### **10.2.1.- Els condicionaments de les pràctiques espacials femenines: l'estructura patriarcal i de gèneres**

La primera hipòtesi es basava en la idea que tant l'estructura patriarcal com l'estructura del sistema de gèneres vigent de l'època investigada condicionen les pràctiques espacials femenines en endinsar-se, superposar-se i determinar l'esfera de la producció i de la reproducció de la societat.

Es pot afirmar que la percepció de l'espai urbà viscut per les dones està determinada per cinc variables: les traves socials per raons de gènere, la classe social, el nivell sociocultural, l'edat i la fase del cicle de vida. El context republicà i del “*desarrollismo*” franquista solament afavorirà una petita transformació en les relacions de gènere en la mesura que va permetre a un sector de dones percebre i viure la independència econòmica i personal en allunyar-les, en part, del domini patriarcal familiar. S'ha comprovat que les experiències i l'espai viscut per les dones en els diversos contextos analitzats estaven limitades per una ideologia que establia l'àmbit d'actuació femenina a l'espai domèstic, a la llar i a la família, atès que el seu paper social fonamental era la de ser mare i esposa. I, és més, s'ha demostrat com aquesta ideologia –que establia de manera clara els papers adequats per homes i dones tot basant-se en una sèrie de funcions socials per a cada sexe-, definia el sistema de valors, les creences, les expectatives, els costums i les normes de conducta socials apropiats a cada sexe. S'ha observat també que la subordinació femenina basada

en el dret i la legislació i la seva clara discriminació en l'àmbit laboral, polític i cultural han contribuït a imposar unes fortes restriccions a la mobilitat femenina en l'espai extradomèstic.

L'espai té clares connotacions de gènere perquè existeixen espais feminitzats i espais masculinitzats, diferenciació lligada a la seva divisió funcional (distints sectors de la ciutat o de l'habitatge dedicats a distintes activitats) i a la divisió de rols segons el gènere. Serà el procés industrialitzador el que marcarà el començament d'aquesta progressiva divisió funcional de l'espai (residir, treballar) i del temps (rígids horaris laborals), la qual pren connotacions de gènere quan s'adscriu l'home a l'espai-temps productiu i la dona a l'espai-temps reproductiu.

Des d'una perspectiva global, es pot afirmar que les relacions patriarcals, en especial, i l'estructura del sistema de gèneres no s'han modificat substancialment en el període analitzat, malgrat els canvis legislatius i jurídics arran de la II República -i en menor mesura els produïts en relació al treball remunerat durant el "*desarrollismo*" franquista-, que facilitaran un major accés de les dones a l'àmbit públic de la societat i, per tant, afavoriran una ampliació de les seves percepcions i experiències urbanes.

Totes aquestes evidències, en definitiva, fan validar la primera hipòtesi i demostren àmpliament que l'estructura patriarcal i el sistema de gèneres condicionen les pràctiques espacials femenines.

### **10.2.2.- La pluralitat femenina en els comportaments espacials i en les representacions mentals**

En segon lloc, el supòsit de referència era el de considerar que no existeix una concepció uniformitzadora sobre els comportaments espacials i les representacions mentals de les dones. Malgrat l'existència de trets comuns, les dones no constitueixen un grup homogeni. L'anàlisi de les novel·les ha fet palesa la pluralitat de la realitat femenina en donar vida a una tipologia de dones que utilitzen, viuen, valoren i s'apropien de l'espai urbà de distintes formes en funció de la

### *Conclusions finals*

seva edat i classe social, de l'activitat econòmica que realitzen, de la fase del cicle de vida en què es troben, del nivell educatiu que tenen i de l'opció sexual que hagin escollit. S'ha comprovat com aquestes variables determinen en bona mesura les relacions de gènere, la divisió del treball entre homes i dones, i la utilització diferencial de l'espai. Tanmateix, l'estudi de la diversitat femenina ha implicat conèixer i reconèixer les variacions a través del temps en la construcció del gènere.

Els models de les protagonistes femenines han estat majorment noies *joves i solteres* -en el cas de M.T.Vernet i C.Laforet-, que evolucionen a *adultes* en les novel·les de D.Monserdà i M.Roig, tot i que en aquestes darreres el seu estat civil serà diferent: una casada amb criatura i l'altra soltera sense nadons. En aquest sentit, val a dir que l'edat i la fase del cicle de vida marca una línia divisòria molt important en la relació mantinguda amb l'espai. Per tant, escollir aquesta tipologia de dones joves des de l'òptica de la relació gènere/espai, pot significar entre altres coses, per exemple, menys hores de dedicació al treball domèstic en l'interior de la llar i a la compra; uns motius diferents de desplaçaments realitzats dins de la ciutat; unes formes de lleure condicionades pel fet de disposar de més temps lliure i d'una major varietat d'hàbits de lleure fora de casa. També tenir o no criatures, així com el seu nombre, marca una diferència important entre els diversos models, especialment quant a major tenència de temps lliure. A banda de ser la més allunyada en el temps, és obvi que hi haurà més diferències en l'ocupació espacial entre la protagonista de D.Monserdà i la resta, ja que és l'única casada i amb una criatura.

La tipologia de dones triada per les autores (a excepció de la protagonista de Monserdà) es correspon, en la realitat, solament a una minoria de dones que viurà l'espai urbà en funció del treball remunerat, en primer terme, i les relacions socials i de lleure, en segon. Aquesta variant "transgressora" de la identitat femenina hegemònica –existent també en altres èpoques de la humanitat- assolirà una percepció més àmplia del món interior i exterior a Barcelona que la resta. En el context de les escriptores aquesta elecció, ben segur, respon a una manera més eficaç d'imaginar identitats alternatives, heroïnes de ficció noves, intel·ligents. En contraposició a aquest model ideal, a excepció de M.T.Vernet, ens presenten l'altra cara de la realitat femenina: la dona-objecte (Florentina, Ena i Sílvia) que s'identifica amb els cànons oficials de "noia

casadora” i, per tant, és vista com a mercaderia molt cotitzada en el mercat del matrimoni de la burgesia catalana del període estudiat.

L’objectiu dels discursos literaris i socials investigats en les obres de ficció, com recordarem, era el de donar veu a identitats silenciades i marginades al llarg del temps pels discursos oficials. La representació de la diversitat i la diferència és sempre una manera de justícia, d’omplir possibles mancances. No obstant, hi ha una veu que en la narrativa catalana<sup>1</sup> analitzada continua silenciant-se i marginant-se, la d’aquelles persones que conformen les capes socials més oprimides des d’un punt de vista econòmic, entre les quals destacaríem l’obra i l’obrer, i les seves versions més actualitzades. Certament, la majoria dels personatges femenins no pateixen, significativament, dificultats econòmiques<sup>2</sup>. Des de la perspectiva de gènere, la literatura catalana ha donat veu a empresàries, intel·lectuals, estudiants, fotògrafes, professores, etc. però ¿de quina manera es planteja l’obra la seva pròpia identitat com a dona? ¿on comença i acaba en ella la problemàtica de gènere i de classe? ¿quins són els seus desitjos? En definitiva, ¿què diu la veu d’aquesta dona i de quina manera percep l’espai urbà? Preguntes d’una ficció literària que, a grans trets, encara no existeix. A la llum d’aquesta mancança, una novel·la com *Les algues roges* mereix, sens dubte, l’elogi i la recuperació.

Cal destacar, finalment, que les variables ètnia i opció sexual no s’han pogut demostrar en aquest treball ja que no hi ha cap personatge que respongui a aquestes característiques, encara que són uns indicadors que cal tenir en compte en altres investigacions. Tot i això, creiem que la segona hipòtesi queda confirmada.

---

<sup>1</sup> Segons la filòloga Virginia Trueba (2000), també es pot fer extensiu a la narrativa castellana.

<sup>2</sup> L’excepció és el personatge de Marina en *Les algues roges* de M.T.Vernet.

### **10.2.3.- Les escales d'anàlisi: la necessitat de relacionar els processos generals de canvi i la vida quotidiana**

La tercera hipòtesi se centrava en els processos generals de canvi de la societat que transformen l'espai, el paisatge urbà i la concepció que la població en té, d'ells. Les transformacions ocorregudes entre els contextos històrics de les quatre novel·les reflecteixen canvis en el paisatge urbà que es manifesten en quatre aspectes:

- *El creixement urbà de la ciutat de Barcelona*: en el cas de *La fabricant* l'acció està centrada al barri de Sant Pere –l'actual La Ribera– dins el districte de Ciutat Vella i ens remet a l'eixamplament de la ciutat durant la segona meitat del segle XIX arran de la industrialització, quan es produeix la primera fase de la consolidació urbanística de l'Eixample; en *Les algues roges* l'escenari són diferents barris de la ciutat (Paral·lel, Gràcia, Les Corts, Horta) que suposa a més a més del desplaçament a peu, l'ús de mitjans de transport públic, la qual cosa evidencia l'expansió de la superfície del pla de la ciutat a partir de l'annexió de la corona de municipis veïns i amplis espais sense edificar (hortes, pastures, etc.); en *Nada* no hi ha cap aportació en aquest sentit i en *El temps de les cireres*, solament s'hi al·ludeix de passada al barri dormitori de Bellvitge (Hospitalet de Llobregat), mostrant d'aquesta manera el creixement en vertical i horitzontal de la ciutat, fruit de l'allau immigratòria dels anys 60 i 70 arribada d'altres zones de l'Estat espanyol. Tot plegat suposa una major proporció d'espai urbà viscut.
- *La creixent divisió funcional de la ciutat* a causa de la seva expansió urbanística. En aquest sentit, per exemple, M.T.Vernet reflecteix l'especialització dels barris segons les activitats urbanes: el Paral·lel<sup>3</sup> és escenari de l'oci nocturn i entreteniment; el mercat de Sant Antoni és on es desenvolupen les activitats comercials; Horta és un barri popular a l'igual que Vallcarca (Gràcia). C.Laforet ens ofereix altres imatges urbanes com la ciutat monumental en el centre històric (barri Gòtic), el barri de la

---

<sup>3</sup> Durant les primeres dècades del s.XX, se'l coneixia com el Broadway de Barcelona.

Barceloneta en la seva vessant també d'oci (bars i restaurants) o el barri Xinès, espai de lleure i d'entreteniment lligat a la prostitució, als baixos fons i al comerç de drogues. Roig reforça la imatge del barri de La Ribera com a centre històric i d'esbarjo. Per a totes aquestes escriptores, el barri de Sant Gervasi és el barri residencial de la burgesia, sector urbà que en l'època de Monserdà era on s'ubicava la segona residència de la burgesia i aristocràcia barcelonina.

- *La tendència a una major feminització de l'espai extradomèstic* és un indicador dels nous àmbits d'actuació que les dones han anat conquerint al llarg del segle passat, però no es pot afirmar que sigui una tendència que segueixi una evolució lineal sinó que s'observen períodes regressius com el que succeeix durant el règim franquista. En aquest sentit, una època de progrés és la transmesa pels personatges de *Les algues roges* que utilitzen, aparentment sense traves, espais de lleure i de relacions socials, i adopten pautes de comportament i pràctiques espacials que eren reservats i considerats socialment fins aquells moments com a típicament masculins. Es més, quan ocupen, homes i dones aquests espais elles treuen el ganxet –activitat femenina per excel·lència- i xerren de temàtiques tan importants en l'univers femení i masculí com la virginitat. La protagonista de *Nada*, en canvi, tot i que es mou per l'espai urbà sense cap tipus de limitació, els seus comportaments espacials són durament criticats per la societat benpensant de la postguerra. Posteriorment, en *El temps de les cireres*, tot i les limitacions socials i de gènere existents, es pot observar una major permissivitat contextual –si ho comparem amb la immediata postguerra i principis de segle- a la mobilitat femenina en l'espai extradomèstic, tendència que no ha deixat de créixer fins a l'actualitat.
- *La transformació i la forma de vida dels barris*. Des d'aquesta perspectiva, els resultats extrets de la creació literària escrita per dones ja han estat sistematitzats en tots els seus aspectes en l'apartat 9.4.1 sota el títol, la ciutat, els barris i els carrers. Per tant, hi remetem al lector o lectora per a la seva consulta.

- *La transformació i la forma de vida de les classes socials.* La descripció urbana i literària de la ciutat ha permès copsar part dels moviments migratoris de la població barcelonina pels diferents barris literaturitzats alhora que s'ha pogut extreure característiques de les seves formes de vida, sobretot, de les classes mitjanes i altes més que no pas populars, a causa possiblement de l'origen social de les pròpies escriptores.

D'altra banda, la vida quotidiana transmesa per la literatura pot entendre's com l'expressió local i específica de processos socials i econòmics generals. Però també emmiralla com les pràctiques espacials diàries de les persones van modificant les transformacions generals, fent que evolucionin al llarg del temps. Els processos generals de canvi obliguen, així, a modificar tant la mentalitat espacial de la població com les estratègies individuals i familiars i les relacions de gènere, que per adaptar-se a les transformacions globals marquen transformacions tant en els continguts del sistema de gèneres com en les noves formes d'utilització de l'espai per homes i dones, en funció sobretot d'un marc jurídic i social que també són novells. A gran trets, per exemple, es pot afirmar que els continguts del que la societat republicana i "*tardofranquista*" considera femení són més amplis –abracen més activitats i ocupen més espais de l'àmbit extradomèstic- i amb actituds més desimboltes que no pas els del darrer terç del segle XIX i la postguerra franquista, tot i que l'estructura jeràrquica de la família i l'articulació del paper femení d'acord amb la maternitat i el nucli familiar no es van modificar substancialment (relacions patriarcales). Tot i això, convé recordar que la societat franquista dels anys 60 i 70 recreada per Roig incorpora, tant des d'una perspectiva familiar i social com laboral i política, les transformacions socioculturals globals inherents al desenvolupament del capitalisme occidental que afectaran, a curt i a llarg termini, d'una manera directa la condició social de les dones.

Quant al discurs sobre l'evolució de la condició femenina a través de la literatura, a grans trets ens percatem que, des d'una perspectiva històrica, no se'ns mostra un avenç lineal en la millora de la condició femenina en el marc temporal estudiat sinó que observem inflexions fruit del context històric, les quals determinen un retrocés social i cultural que altera la progressió i el contingut de la pròpia identitat de les dones. En aquest sentit, en la nostra investigació s'ha

comprovat el trencament social, polític i cultural que va suposar el franquisme respecte a la línia evolutiva de la condició femenina en el primer terç del s.XX, sobretot quant a la II República. Cal relacionar aquestes ruptures també amb els processos generals de canvi que afecten al propi moviment feminista occidental després de l'etapa sufragista.

En definitiva, tota aquesta argumentació valida la tercera hipòtesi i demostra que els continguts femenins i masculins del sistema de gèneres són construccions socials i culturals que varien a través del temps i de l'espai. Variacions, però, que no sempre alteren l'estructura patriarcal, malgrat que patriarcat i sistema de gèneres estiguin íntimament lligats.

#### **10.2.4.- Les diferències generacionals en la mobilitat, les pràctiques i els comportaments espacials**

Pel que fa a la quarta hipòtesi de partida, sobre les diferències existents en les pautes de mobilitat i en els comportaments espacials de les quatre generacions estudiades, la investigació ens confirma que les variables fase del cicle de vida, classe social i activitat econòmica, condicionen -més que no pas l'edat-, la mobilitat femenina. Les diferències generacionals són fruit tant dels processos generals de transformació –que alteren un bocí els continguts del sistema de gèneres vigents en cada context històric- com de la imatge perceptiva i les pròpies experiències personals que les persones tenen del paisatge urbà.

L'anàlisi dels desplaçaments quotidians de les dones reflecteix d'una banda, la doble jornada laboral, que es concreta en la superposició d'activitats laborals i domèstiques; i de l'altra, que es mouen majoritàriament a peu o en transport públic. Creiem que també resta confirmada la hipòtesi que l'edat i la classe social constitueixen característiques que agreugen el caràcter comparativament més reduït de la mobilitat femenina. Val a dir, però, que no existeixen diferències generacionals pel que fa a les experiències en espais oberts urbans com, per exemple, parcs o a camp ras durant la franja horària nocturna perquè mai són freqüentats per dones soles,



malgrat que al llarg del dia les protagonistes de *Les algues roges*, per exemple, gaudeixen d'ells totes "soles". Ara bé, les dues novel·les del franquisme mostren com, malgrat la regressió social que suposa el context respecte a l'època republicana, una minoria de dones joves transgredeixen els "bons costums establerts" i passen soles –literalment- de nit pel carrer, senyal inequívoc que els temps estan canviant.

En aquest estudi no s'ha pogut comprovar si la variable opció sexual podria determinar d'alguna manera la mobilitat femenina en l'espai urbà. Seria convenient de cara a un futur proper que s'incloués en els estudis urbans ja que creiem que és una variable que pot ajudar a caracteritzar millor els comportaments espacials d'una part minoritària –però significativa- de les dones. En síntesi, la quarta hipòtesi resta confirmada.

#### **10.2.5.- Les limitades transformacions en les estructures mentals de la societat:**

##### **la pervivència de la mentalitat tradicional**

La cinquena hipòtesi, molt relacionada amb la tercera, postulava que els canvis jurídics, socials i econòmics que es produeixen durant la II República i, en menor mesura, en el "desarrollismo" es realitzen sense modificar substancialment els rols tradicionals de gènere, malgrat una major presència i protagonisme de les dones en l'àmbit públic de la societat. En efecte, el marc legal creat per la legislació republicana va significar una ruptura respecte a la societat anterior a 1931, però en general va canviar poc la vida quotidiana de les dones. La mentalitat social encara estava impregnada del model cultural que defineix les dones, abans que tot, per la seva maternitat i estat civil; el matrimoni continuava constituint l'objectiu assignat a les dones i la ideologia hostil al treball extradomèstic femení encara ocupava un lloc preminent en la mentalitat de l'època. Així, doncs, la integració de les dones a l'àmbit públic en els camps de la cultura, del treball remunerat i de la política estava ple d'obstacles per la pervivència d'una imatge cultural predominant que associava, de manera quasi exclusiva, aquests àmbits d'actuació als homes. Aquesta discriminació condicionà força la possibilitat real de moltes dones –

### *Conclusions finals*

especialment les mares amb criatures petites- d'accedir al mercat laboral de l'època en igualtat de condicions que els homes.

Pel que fa al franquisme, tot i la regressió social, política, cultural i jurídica que suposà per a les dones, la legislació i la mateixa concepció social sobre el treball remunerat femení va evolucionar per exigències del propi desenvolupament socioeconòmic del capitalisme espanyol dins el context europeu, la qual cosa accelerà un reajustament ideològic per apropar les dones espanyoles i catalanes al model europeu. Així, si en la immediata postguerra no fou ben vist que les dones treballessin fora de casa, durant el “*desarrollismo*” va deixar de ser una excepció per esdevenir cada cop més una regla. No obstant, tot i els canvis legislatius que milloraren la seva situació legal, la consideració social com a éssers inferiors als homes va continuar vigent durant tot el franquisme alhora que les relacions patriarcals dominants –tot i sent qüestionades- no es veuran massa afectades per totes aquestes transformacions.

Uns altres indicadors que corroboren la lentitud dels canvis en les estructures mentals de la societat és el que fan referència als prejudicis socials i als estereotips que les escriptores expressen de la societat barcelonina, i que convé tenir present perquè institucionalitzen formes de comportament d'una gran part de la població. Totes coincideixen en manifestar que, d'una banda, la prostitució i el món que l'envolta pateix una marginació social palpable en la vida urbana de cada època i, d'una altra, el diferent tractament que es dóna a l'estat civil de dones i d'homes, discriminant per raó de gènere a les dones solteres. Orientada tota l'educació femenina al matrimoni, ser solteres significava una carència, un “buit” que els hi feien viure com una manca de realització del ser dona ja que s'apartaven de les expectatives de vida i de conducta previstes per a elles. Tot i que al llarg del s.XX cada cop hi ha més dones solteres, la seva consideració social i familiar sovint vexatòria continua sent pràcticament la mateixa. D'altra banda, la pervivència de la família i les relacions patriarcals també es poden considerar indicadors de les limitades transformacions de la mentalitat social en el marc temporal del nostre estudi.

En síntesi, malgrat les reformes republicanes i la dels anys 60-70, doncs, les estructures mentals canviaran lentament i romandran, encara, moltes actituds tradicionals en la vida

quotidiana que restringiran, a grans trets, les perspectives culturals, laborals i personals de les dones. Tot i això, les esquerdes obertes en la mentalitat d'un sector minoritari –però cada cop més ampli– de la població catalana i espanyola seran significatives de cara al període de transformacions que suposarà la transició democràtica en el nostre país. En aquest sentit, podem afirmar que durant aquest període les relacions patriarcals dominants no es veuran afectades pels canvis, constituint un element de continuïtat al llarg del segle XX.

Tanmateix, la validació d'aquesta hipòtesi permet parlar que els canvis relacionats amb la mentalitat social es mostren més lents i menys freqüents que no pas les transformacions socials, econòmiques i jurídiques. Certament, les idees culturals, els valors, les creences, els hàbits i costums, apresos durant el procés de socialització i transmesos de generació en generació perduren molt més temps en l'imaginari col·lectiu en estar més arrelats i, per tant, són més resistents a qualsevol transformació, la qual cosa tendeix a obstaculitzar l'aparició d'altres models de comportaments diferents als establerts. Per aquest motiu, el canvi de mentalitat tradicional (relacions patriarcals) respecte a les dones fou molt lent, fins i tot per a la majoria de les dones, que encara no havien assumit pautes de comportament i valors nous que la pròpia normativa jurídica i dinàmica socioeconòmica possibilitava. En aquest context, cal valorar la importància qualitativa del sistema de valors que posa en marxa tant M.T.Vernet com M.Roig de manera explícita i, també, implícita, en les seves novel·les. Canvi i continuïtat, en definitiva, són perspectives d'anàlisi que conviuen en la realitat i varien segons l'enfocament i l'escala d'anàlisi que s'aplica.

#### **10.2.6.- La perspectiva de gènere en la identificació entre espai privat i domèstic**

La sisena hipòtesi qüestionava la rígida separació entre espai públic i espai privat (domèstic). En els apartats 5, 6, 7, 8 i 9 s'ha demostrat que l'univers mental femení –a diferència del masculí–, els interrelacionava i els identificava indistintament com a escenaris de la seva producció i reproducció. Això és el que ocorre, per exemple, quan les dones tenen cura de les

seves criatures o treuen el ganxet per a fer un jersei o es posen a llegir en llocs públics (com el parcs); o quan exerceixen un treball remunerat en l'espai domèstic; o, en definitiva, quan donen a l'espai un ús diferent al previst per la planificació urbana. Cal tenir present que en l'arc temporal de la nostra investigació s'han pogut apreciar certs canvis de tipus perceptiu i de contingut, fonamentalment, però també d'ús i d'activitats entre el que és públic i el que és privat. Per tant, les fronteres entre el que és públic i el que és privat es permeabilitzen, mentre que els significats d'aquests espais es van modificant per les pràctiques espacials dels qui els utilitzen. Ara bé, els espais de transició (balcons, escales, etc.), els llindars, entre el que és domesticoprivat i el que és públic adquireixen un paper simbòlic destacat en la literatura i creiem que en la vida quotidiana també ja que, en la seva major part, estan impregnats de fortes connotacions alliberadores, sobretot, per la identitat femenina perquè són espais que no estan (tan) delimitats socialment i escapen a la seva assignació per raó de gènere. Per tant, són espais urbans que ofereixen la possibilitat de transcendir els límits del que és públic i del que és domesticoprivat.

Val a dir però, que partíem d'un significat erroni del terme privat, segons el qual l'assimilàvem amb domèstic. Tot i que l'anàlisi de l'espai públic està estretament relacionat amb el privat, el procés d'investigació ens ha portat a comprovar que des de la perspectiva de gènere, el concepte privat té una accepció distinta per a homes i dones que denota un ús diferenciat de la privacitat<sup>4</sup>. Per a les dones l'àmbit domèstic s'identifica amb tot el que significa una vida social que fa referència a la llar i a la família, és a dir, a una divisió del treball per gèneres entre vida pública i domèstica. I, així mateix i fonamentalment, hauria d'al·ludir a la supeditació de les necessitats femenines de privacitat respecte les demandes de la vida domèstica. Contràriament, per als homes el terme privat té altres connotacions d'ús del temps i de l'espai en l'àmbit domèstic ja que per disposar de la seva privacitat requereixen del temps i del treball de la treballadora o treballador domèstic. En altres paraules, la disposició d'un temps privat masculí no comporta una reorganització del temps ni de la vida domèstica. L'absència de vida privada femenina i l'assignació del treball reproductiu a les dones és el que reverteix en benefici dels interessos particulars masculins. Així, doncs, els continguts diferents segons el gènere del que es

---

<sup>4</sup> En paraules de la sociòloga Soledad Murillo (1996), el terme de privacitat fa referència a la retirada voluntària i puntual d'un espai públic per ocupar-se d'una mateixa, a més de la disponibilitat d'un temps propi fora dels

considera privat qüestiona la possible generalització del binomi domèsticoprivat com una realitat única i universalitzable.

### **10.2.7.- Sobre l'espai d'identificació de les dones: l'espai domèstic i el seu entorn**

La setena hipòtesi afirmava que l'espai d'identificació prioritari de les dones és l'espai domèstic i el seu entorn més immediat perquè és l'escenari que millor expressa el seu sentit personal del lloc i d'identitat. L'apropiació d'aquest espai tendeix a realitzar-se a través d'una decoració interior que reflecteix gairebé sempre tant la cosmovisió del seu "jo" personal i les seves circumstàncies, com el context i la tradició comunitària. Tanmateix, les diferències socials i culturals determinaran les dimensions, el disseny, el grau de confort, els gustos en la decoració, la disposició del mobiliari, etc. i la forma d'utilitzar-lo. En qualsevol cas però, l'espai domèstic adquireix unes connotacions i simbolisme –seguretat, afecte, calor, etc.- que sobrepassen les seves funcions d'habitatge. Aquest és el motiu pel qual s'estableixen uns forts lligams afectius amb els objectes materials i amb el propi espai, lligams que per raó de gènere estan molt més arrelats en l'imaginari femení que no pas en el masculí.

D'entrada, és cert que una visió globalitzadora permet afirmar que l'espai domèstic és viscut per les dones com el més segur i proper del paisatge urbà, però també ho és que hi ha variables com l'edat, l'estatus, l'opció sexual i la fase del cicle de vida que influeixen en bona mesura en la configuració de les representacions mentals que es tenen sobre ell. Creiem que la manera d'identificar-se i viure'l és diferent segons el grup de població femenina a què ens referim. A banda de la classe social, per exemple, en la nostra investigació les connotacions afectives són distintes si comparem les dones joves-solteres-mestresses de casa i les que treballen fora de la llar o dins, d'una banda; i de l'altra, les casades-mestresses de casa i les casades-treballant a la llar. La diferència radica tant en la naturalesa dels actes realitzats com la manera en què són viscuts.

---

temps dels altres.

No obstant, s'ha constatat però, que les protagonistes principals de les novel·les de C.Laforet i M.Roig, a diferència de les del primer terç del s.XX, no s'identifiquen amb l'espai domèstic que viuen en l'acció narrativa, precisament perquè és fruit d'unes circumstàncies familiars i una tradició comunitària (patriarcal) a què s'enfronten i rebutgen com a dones. Davant d'un espai domèstic angoixant, opressiu, reclòs i envellit opten per identificar-se més amb l'espai extradomèstic, el carrer. Perquè el carrer és un dels primers llindars de trànsit entre l'espai domesticoprivat i el públic, i és un espai en què es pot evitar el poder patriarcal familiar tot i que, com encertadament afirma Darke (1998), també està impregnat de patriarcat.

En conclusió, la hipòtesi no pot restar confirmada perquè l'anàlisi de les novel·les del franquisme dona uns resultats que entren en contradicció, o si més no, et porten a qüestionar-la, almenys en la seva accepció única i absoluta. La geografia feminista hauria de treballar en aquesta línia per tal de matisar, doncs, aquest supòsit tenint en compte que investigacions recents assenyalen que activitat, comportament, percepció i processos generals de canvi estan estretament relacionats. En aquest sentit, les imatges mentals sobre l'espai domèstic són conseqüència en bona part de les àrees d'activitat quotidiana –dels llocs que es visiten, dels trajectes que es realitzen, del visionat de pel·lícules i documentals que es fan, etc.-, però també depenen en part de les imatges que s'han format prèviament de l'espai que ens envolta alhora que dels processos generals de canvi de les societats. Tanmateix, aquestes imatges són el resultat del lligam entre les relacions socials, les relacions de gènere i les de patriarcat i, per tant, de la divisió del treball segons gènere tant en l'espai domèstic com en l'extradomèstic. Aquestes evidències tendeixen a confirmar, doncs, la validesa de seguir qüestionant-se si la identificació de les dones amb l'espai domèstic i el seu entorn és l'expressió de la seva pròpia identitat i autonomia, o més aviat és el resultat del pes de les relacions patriarcal i de gènere encara vigents. Creiem necessari obrir noves investigacions en aquesta línia, tot i que per resoldre aquesta problemàtica s'hauria de traduir en indicadors apropiats i operatius les representacions mentals no tan sols per raó de gènere, és a dir, per caracteritzar les seves diferències respecte als homes sinó també per estudiar les desiguals experiències espacials de les dones segons classe, ètnia, edat, cicle de vida i opció sexual perquè són la base de la seva desigualtat i diversitat.

### **10.2.8.- La creació d'espais de dones: base de poder i d'identitat femenina**

La vuitena hipòtesi postulava que l'espai pot ser base de poder i d'identitat femenina. En el nostre estudi, la primera generació d'escriptores (Monserdà i Karr) va saber aprofitar el context reformista –catòlic– de la societat catalana per a conquerir en la vida quotidiana els seus propis espais de dones al llarg de les primeres dècades del s.XX. Entre d'altres, cal citar *El Club Femení i d'Esports* (1928), *l'Institut de Cultura Popular de la Dona* (1909) i *El Patronat d'Obreres de l'Agulla* (1910). Tot i que tenien un caràcter conservador, en estar promoguts per dones de la burgesia catalanista que defensaven una idea de feminitat que exaltava la dona com a mare i esposa, foren espais<sup>5</sup> creats per tirar endavant un projecte de promoció i il·lustració de la dona catalana<sup>6</sup>. La seva tasca per millorar les condicions de treball de les obreres catalanes i la ressonància social que van tenir les seves activitats a favor d'una millor preparació cultural i professional de les dones, transgredí la ideologia de la domesticitat per acabar afectant les relacions de gènere. Són espais que, amb el temps, evolucionaran: de centres d'instrucció, d'ocupació del temps lliure i de relació social passaran a convertir-se en centres d'organització femenina, en focus d'una xarxa social important entre dones en l'àmbit públic de la societat, dels quals la segona generació d'escriptores (M.T.Vernet i A.Bertrana) gaudiran al mateix temps que crearan altres espais culturals, lúdics i polítics com, per exemple, el *Lyceum Club* de Barcelona (1931) i que, a voltes, reflectiran en la seva creació literària tant en la modalitat de ficció com la de memòries. Així, una part del casc antic de l'espai urbà barceloní va ser ocupat per les activitats i els espais d'aquestes dones artistes establint-se una relació fructífera entre elles i entre les mateixes entitats, molt properes unes de les altres. I és més, seran espais on la solidaritat i l'ajuda recíproca entre dones facilitaran les seves estratègies de supervivència econòmica o de transgressió en la utilització restrictiva de l'espai públic que la societat els havia assignat.

---

<sup>5</sup> Són espais que reuneixen les característiques definitòries dels anomenats espais pont per la sociòloga basca Del Valle (1997), als quals s'ha fet referència en el capítol 2 (apartat 2.2.1.3).

<sup>6</sup> Observi's que es parla d'un model únic de dona, el de la burgesia industrial catalana, que es contraposa i s'imposa a una realitat femenina més plural, de tradició més republicana i laica en què s'integrarien una part de

Totes aquestes entitats, en definitiva, van servir per desvetllar i organitzar el tracte social entre les dones i, en especial, l'intercanvi d'opinions, idees i experiències, la qual cosa els va permetre descobrir que molts dels seus problemes individuals no eren individuals sinó de gènere al ser expressats a nivell públic i col·lectiu. D'aquesta manera, es canalitzava la mirada femenina cap a l'exterior. Així, doncs, l'esclat associacionista del primer terç del s.XX acomplí un paper de donar suport al canvi social en afavorir una xarxa de relació social entre dones important que promou la ruptura de l'aïllament i enforteix la recerca conscient d'una nova identitat de dona alhora que qüestiona la rígida separació entre espai domèstic i extradomèstic. Precisament això és el que succeeix en *Les algues roges* quan en el tennis la Marina explica a la Isabel la seva problemàtica personal i com aquesta l'ajuda per trobar la seva nova identitat de dona i ciutadana. Ara bé, tampoc podem oblidar que són espais urbans que van integrar dones de classe mitjana i alta, progressista i catalanista, ja que les obreres no s'hi van vincular sinó ocasionalment, i que es practicava -llevat d'algunes excepcions-, un feminisme ideològicament moderat (des d'una perspectiva actual), ja que no vindicaven realment una transformació profunda del sistema patriarcal i la maternitat continuava sent considerada la missió fonamental de les dones en la societat.

Durant el franquisme tot aquest associacionisme desapareix i en el seu lloc se'n creen d'altres -com els de la *Secció Femenina*- des d'una perspectiva nacionalcatòlica, amb la promoció d'uns ideals de dones i famílies molt tradicionals i que cal enquadrar dins els principis del Movimiento Nacional. En aquest context conservador, aquests espais de participació femenina estan sota la direcció de la Falange Española i, a més, tampoc es poden considerar espais pont perquè generen situacions involutives des d'una perspectiva de gènere, és a dir, impulsen i reforcen el retorn de les dones cap a l'espai domèstic i no pas l'extradomèstic. A finals del franquisme, però, amb el ressorgiment de la lluita democràtica i autonòmica, aniran emergint una diversitat de grups de dones en la ciutat que, a poc a poc, conqueriran en plena transició democràtica -i en la línia d'aquesta tradició ciutadana de dones progressista interrompuda pel franquisme-, nous espais urbans de dones i per a dones o, si més no, la seva rehabilitació. Però

---

les dones de classes mitjanes i populars.



aquesta ruptura i continuïtat històrica en la creació d'espais femenins en la ciutat de Barcelona, és una història que no ha pogut analitzar-se en el marc temporal del nostre estudi perquè encara no ha estat objecte de literaturització per les escriptores contemporànies i, a hores d'ara, tampoc s'ha estudiat des d'una perspectiva històrica o geogràfica.

En síntesi, de cara a un futur, s'ha de potenciar la creació d'espais urbans dirigits i gestionats per dones perquè poden ser base de poder i d'identitat femenina, ja que faciliten la posta en pràctica d'aquell eslògan o idea feminista de la segona meitat del s.XX que afirmava allò de <<el que és personal és polític>>, una idea que encara està pendent d'acceptació general i de desenvolupament en la nostra societat, però que, creiem per tot el que s'ha argumentat en aquest apartat, ha d'ocupar un lloc important en el tractament de la desigualtat femenina.

#### **10.2.9.- L'existència i aportacions d'una novel·la urbana escrita per dones a la Barcelona del s.XX**

La novena i darrera hipòtesi volia confirmar l'existència d'una novel·la urbana escrita per dones en la literatura catalana dels primers setanta anys del segle XX, és a dir, el model d'una novel·la en la qual la ciutat de Barcelona representa un component irrenunciable i no substituïble per les estructures de l'acció i els personatges. Aquest supòsit s'ha verificat en l'exemple de tres novel·les en llengua catalana i una en llengua castellana aparegudes entre 1904 i 1977. Creiem que aquesta hipòtesi i les aportacions que suposa ja han quedat validades en la primera part de les conclusions finals i que han estat exposades en el capítol 9è, en especial en el seu apartat 4. Tot i això, es creu necessari afegir altres reflexions.

La ciutat de Barcelona com a testimoni vivent de l'existència quotidiana de les dones ha estat l'objectiu des de la primerenca anàlisi geogràfica de *La fabricant* (D.Monserdà) fins a l'últim d'*El temps de les cireres* (M.Roig), passant per *Les algues roges* (M.T.Vernet) i *Nada* (C.Laforet). Certament, la història dels personatges femenins de cada novel·la són el pretext per

transmetre'ns mil detalls del que és la seva quotidianitat i, així, ens fem una idea de com les dones vivien i treballaven, es reproduïen i es relacionaven, i gaudien del seu temps lliure en el context de cada època. La riquesa en recrear la quotidianitat de les dones i el seu ambient es converteix en un fil conductor que travessa bona part de la narrativa catalana femenina del s.XX. Cal recordar, un cop més, que les històries de vida i aspectes diversos de la identitat femenina<sup>7</sup> narrades al llarg del segle amb les seves percepcions i experiències urbanes, estan fortament condicionades pel propi pensament filosòfic i eticomoral de les escriptores però que, en definitiva, resulten ser fonts directes d'una part del col·lectiu femení –fonamentalment burgès en tota la seva varietat (alt, mitjà o baix)- sobre el que feien, com percebien, vivien, pensaven i utilitzaven l'espai urbà. Barcelona, escenari urbà i narratiu de les novel·les, es converteix, doncs, en personatge testimoni de les conquestes femenines i de les seves lluites per a l'alliberació col·lectiva i personal al llarg del segle passat tant en l'àmbit cultural, social i econòmic com en l'àmbit privat de la societat.

Cal admetre, però, que a la història i memòria més recent de la ciutat li faltava un buit per omplir: explicar-la des de les dones i tal com una part d'elles l'havien viscut, com encertadament M.Roig va assenyalar en el seu darrer assaig testimonial. La literatura catalana d'autora objecte de la nostra tesi, creiem que ha mostrat amb escreix la seva capacitat de percebre l'evolució dels sentiments i la capacitat d'atrapar les emocions de la identitat femenina respecte a la ciutat de Barcelona. També ens ha permès de resseguir, d'una manera genèrica i fragmentària, part de l'evolució de la història contemporània d'alguns sectors socials barcelonins (classes altes i mitjanes), i constatar, des de l'òptica de les mateixes protagonistes, les diferències entre èpoques pel que fa a l'espai urbà viscut tant interior com exterior. I ens ha ajudat, doncs, a explicar-nos una altra història de la ciutat: la d'un sector de la població subaltern que, durant segles, s'ha vist relegat al silenci i a la invisibilitat.

---

<sup>7</sup> Entre d'altres podem destacar: les actuacions i reaccions davant la qüestió amorosa i sexual fora i dins del matrimoni; la família i l'autoritat patriarcal i les seqüeles de subordinació, discriminació i violència contra les dones que se'n deriven; la discriminació en l'àmbit públic de la societat; el manteniment d'una divisió del treball molt tradicional, amb pocs canvis, en la vida domèstica; l'educació femenina dirigida al matrimoni i basada en un enfocament procreatiu de la sexualitat; la precarietat en el món laboral; la soledat en la gran ciutat, la importància d'espais urbans de trobada i d'intercanvi d'experiències, etc..

### Conclusions finals

Les escriptores investigades participen d'alguns trets comuns. D'entrada, en la totalitat de la seva producció literària els personatges principals són quasi exclusivament femenins i el tema bàsic és l'evolució de la situació de les dones, tot i que no retraten un quadre complet de la seva condició social (recordem, entre d'altres aspectes, l'absència del món obrer). Les obres de ficció remarquen, com s'ha comprovat, la necessitat del treball remunerat i constaten la importància i exclusivitat del treball reproductiu i familiar en la identitat femenina, però les novel·les se centren més en el món de les relacions personals i, en especial, en els elements constitutius que, segons les narradores, integren la nova identitat femenina al llarg del segle XX. A hores d'ara, però, potser caldria tractar literàriament el treball reproductiu perquè és una de les fonts de major conflicte social entre homes i dones en l'actualitat.

Totes elles expressen una visió del món molt condicionada pel sexe, la pertinença a una classe social<sup>8</sup> i l'experiència personal. Una perspectiva d'anàlisi, segurament, no universalitzable perquè, de fet, no pretenien contar l'experiència de totes les dones, però han transmès interpretacions, explicacions, dubtes, esperances, desil·lusions que, al cap i a la fi, expressen millor una època. Des de l'òptica de la vida domèstica-privada i les seves experiències urbanes aconseguixen, doncs, reflectir un estat general de la societat del seu temps. En aquest sentit, les novel·les es poden entendre com una reflexió que ens parla de la trajectòria d'una força en l'època en què transcorren les obres: el *desig femení*, entès aquí, com a voluntat de domini, com a aspiració a la llibertat individual en el sentit més modern del terme. Com a desig d'independència, raonant, discorrent, imaginant, desitjant. No en el sentit de desig amorós. Un desig femení oblidat en la tradició literària discursiva occidental (patriarcal) que, en el s.XX, necessita ampliar els límits discursius del personatge femení en la ficció. Personatges que es desenvolupen en el terreny del prohibit i secret. Les heroïnes del s.XX han hagut que transgredir per a poder

---

<sup>8</sup> La major part de les escriptores són burgeses, condició social que els permetrà gaudir d'una situació econòmica més o menys folgada, segons els casos, però indispensable per a escriure. Les de la segona i quarta generació però, pertanyen a la burgesia mitjana o baixa i representen una tendència molt més laica i progressista de la societat. Cal tenir present, també, que a principis del s.XX només les dones burgeses sabien llegir i escriure, i a mida que avança el segle s'amplien els nivells educatius a la classe mitjana i popular. Per tant, cal ser conscients que ens transmetran una versió concreta de l'experiència urbana femenina que no és la majoritària. Un aspecte que diferencia les escriptores del primer terç del s.XX i les del franquisme, és que en aquestes darreres l'escriptura és un mitjà per viure, una professió.

reconèixer-se, per fi, en aquest espai que abans els hi estava negat. Han instal·lat el saber en la seva interioritat i han après a desxifrar-lo.

La construcció de moltes de les seves narracions posa de relleu dues voluntats: la de denunciar i la de proposar. Escriuen, en realitat, per protestar contra la situació en què es troben, per testimoniar, per convèncer i per obtenir canvis. Utilitzen la literatura com a mitjà per a presentar nous models de dones i així contribuir al canvi de mentalitat sobre la condició femenina. Assumir aquesta funció educadora en valors és un acte conscient que tenen respecte a les lectores de l'època, amb l'objectiu últim de col·laborar sempre en la transformació de la societat. A través de la literatura, en definitiva, es converteixen en subjectes de la història i en possibles agents del canvi social. Perquè les escriptores, individualment i col·lectivament, en realitat, també projecten una existència urbana futura i la converteixen, a partir d'aquesta projecció, en quelcom material. En les escenes de les representacions urbanes, les obres de ficció elaboren escriptures del present i del futur o, millor dit, pressentiments del futur, perquè en aquestes seqüències la representació de la ciutat com a suport material es gairebé sempre una promesa del que vindrà, amb les seues avantatges i inconvenients.

La seva identitat de dones, però, passa també per afirmar la seva catalanitat -tret característic d'aquesta prosa narrativa-, tot i que hi ha contextos històrics com el franquisme que ho prohibeixen. Tot i així, donat el marc d'absoluta repressió lingüística i cultural vers tot símbol de catalanitat, considerem, com ja hem argumentat en la investigació, que *Nada* de C.Laforet, única novel·la analitzada escrita en castellà, incorpora elements, subtils però clars, de la cultura catalana. En qualsevol cas, convé tenir present que la "lluita catalanista" també passa pel fet d'escriure l'especificitat de la memòria i la història d'aquesta terra, amb la seva gent i les circumstàncies que l'envolten.

L'obra de creació literària d'aquestes autores amb el seu discurs social, en general, resta en l'oblit, en especial les del primer terç del s.XX i la de les altres, encara no està incorporada del tot a la història de la literatura catalana, malgrat les seves enormes aportacions a un discurs elaborat per les dones i a la transcendència històrica d'alguna d'elles pel desenvolupament del

### *Conclusions finals*

pensament feminista i dels estudis de les dones en la societat catalana i espanyola contemporània. L'anàlisi geogràfica d'aquesta investigació ha pretès contribuir al reconeixement i a la legitimització d'unes escriptores que formen part d'una memòria històrica i literària de la nostra cultura i ciutat bandejada i oblitejada, que a hores d'ara cal incorporar per tal d'afrontar, dones i homes, en una major igualtat de condicions el nou segle XXI.

### 10.3.- Referències bibliogràfiques

- BIEDER, Maryellen** (1998), “Emilia Pardo Bazán y la emergencia del discurso feminista”, dins **ZAVALA, Iris M. (coord.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*. Vol. V. *La literatura escrita por mujer (del s.XIX a la actualidad)*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, Pensamiento crítico-Pensamiento utópico, nº 101, Barcelona, pp.75-110.
- DARKE, Jane** (1998), “La ciudad modelada por el varón”, dins **BOOTH, Chris & DARKE, Jane & YEANDLE, Susan (eds.)**, *La vida de las mujeres en las ciudades. La ciudad, un espacio para el cambio*, Narcea Ed., Madrid, pp.115-130.
- DE LA FUENTE, Inmaculada** (2002), *Mujeres de la posguerra. De Carmen Laforet a Rosa Chacel: historia de una generación*, Ed. Planeta, Col. Historia y Sociedad, Barcelona.
- DEL VALLE, Teresa** (1997), *Andamios para una nueva ciudad. Lecturas desde la antropología*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos nº 39, Madrid.
- MURILLO, Soledad** (1996), *El mito de la vida privada. De la entrega al tiempo propio*, Ed. Siglo XXI, Madrid.
- TRUEBA, Virginia** (2000), “Espacio y discurso públicos en la cigarrera de Pardo Bazán (unas notas sobre *La Tribuna*)”, dins **RIERA, Carme & TORRAS, Meri & CLÚA, Isabel (eds.)**, *Perversas y Divinas. La representación de la mujer en las literaturas hispánicas. El fin de siglo y/o el final del milenio actual*, Vol. 2, Ed. E-Cultura, Col. Tabla Redonda, nº 3, Caracas, pp.391-398.
- WEIGEL, Sigrid** (1986), “La mirada bizca: sobre la historia de la escritura de las mujeres”, dins **ECKER, Gisela (ed.)**, *Estética feminista*, Icaria Ed., Col.Antrazyt, nº44, Barcelona, pp.69-98.

## **Annex 1**

### **Model del guió de lectura de les novel·les en la Memòria de Recerca**

A gran trets, les idees bàsiques del guió es plantegen entorn a vuit punts d'anàlisi:

#### **1.- LOCALITZACIÓ, ARGUMENT I TEMA**

En general, es tracta de situar el lector o la lectora dins la novel·la i des d'una perspectiva geogràfica centrar el tema fonamental de cadascuna. Es descriuen els barris on transcorre l'acció narrativa i els trets que es consideren més definitoris per a la seva posterior anàlisi.

#### **2.- SOBRE LA PERCEPCIÓ DE L'ESPAI VISCUT I LA VISIÓ INTERNA DE LA SOCIETAT URBANA**

Es pretén, fonamentalment, d'analitzar la percepció i l'ús de l'espai urbà viscut (domèstic i extradomèstic) per les dones tot relacionant-ho amb l'expressió dels sentiments respecte al lloc. S'inclou un apartat sobre els costums i maneres de pensar en la vida urbana pròpies de cada obra de ficció..

### **3.- LA IDENTIFICACIÓ AMB ELS ESPAIS**

Es vol identificar els espais segons la seva funció productiva i/o reproductiva i, també, els espais de pluriactivitat. La mobilitat espacial en la ciutat també és objecte d'anàlisi en aquest apartat, tant en la seva vessant cap al treball productiu i reproductiu com la derivada per dur a terme activitats d'esbarjo.

### **4.- L'ESPAI DOMÈSTIC: LA CASA**

Es caracteritza l'espai domèstic i els vincles familiars de les dones. Es tracta de veure les dimensions i modalitats de les llars (família nuclear o extensa, llars unipersonals, etc.); els rols familiars, el treball domèstic i els trets fonamentals del treball reproductiu.

### **5.- L'ESPAI EXTRADOMÈSTIC: EL TREBALL REMUNERAT**

Es pretén caracteritzar els tipus de treballs remunerats que surten a les novel·les, les condicions socials del treball i la situació laboral de les llars.

### **6.- ELS ESPAIS DE LES RELACIONS SOCIALS I LES XARXES DE RELACIONS SOCIALS**

Anàlisi dels espais on les dones es relacionen i estableixen les seves xarxes de relacions personals, socials i de solidaritat (familiars, d'amistat, veïnatge, professionals, etc.) i com s'estableixen altres vincles de relació personal.



## **7.- ELS ESPAIS I LES FORMES DE LLEURE A LA CIUTAT**

Es tracta d'identificar les activitats de lleure dins i fora de casa, la disponibilitat de temps lliure de les dones, els espais d'esbarjo que ofereix la ciutat i els tipus d'espais de lleure creats per les dones.

## **8.- SOBRE L'EDUCACIÓ**

Es vol constatar els nivells educatius de les protagonistes de les novel·les, el tipus d'educació rebuda i la seva finalitat.

## **9.- LA SEXUALITAT**

S'estudien els elements culturals que integren la moral sexual de la població pel que fa a la imatge, la representació, el coneixement, l'ús i la valoració del cos de les dones.

## **Annex 2**

### **Model del guió de lectura de les novel·les en la Tesi doctoral**

A gran trets, les idees bàsiques del guió es plantegen entorn a cinc punts d'anàlisi:

#### **1.- LOCALITZACIÓ, ARGUMENT I TEMA**

En general, es tracta de situar el lector o la lectora dins la novel·la i des d'una perspectiva geogràfica centrar el tema fonamental de cadascuna, caracteritzant el model literari de dona proporcionat per cada escriptora. Es descriuen els barris on transcorre l'acció narrativa i els trets que es consideren més definitoris de la novel·la per a la seva posterior anàlisi.

#### **2.- SOBRE LA PERCEPCIÓ DE L'ESPAI VISCUT I LA VISIÓ INTERNA DE LA SOCIETAT URBANA**

Es tracta, fonamentalment, d'analitzar la percepció i l'ús de l'espai urbà viscut (domèstic i extradomèstic) per les dones tot relacionant-ho amb l'expressió dels sentiments respecte al lloc. També es fa referència a la percepció de l'època de l'espai urbà exterior i als canvis urbanístics de la ciutat. S'inclou un apartat sobre els costums i maneres de pensar en la vida urbana de l'època en la qual transcorre l'acció de la novel·la.

### **3.- LA IDENTIFICACIÓ AMB ELS ESPAIS**

Es pretén identificar els espais segons la seva funció productiva i/o reproductiva i, també, els espais de pluriactivitat. La mobilitat espacial i els mitjans de transport per desplaçar-se en la ciutat també són objecte d'anàlisi, tant sigui per motius productius, reproductius com d'esbarjo. S'estudia la imatge literària que les escriptores tenen dels barris de la ciutat.

### **4.- L'ESPAI DOMÈSTIC: LA CASA**

Es caracteritza l'espai domèstic i els vincles familiars de les dones. Després, es tracta de veure les dimensions i modalitats de les llars (família nuclear o extensa, llars unipersonals, etc.); els rols familiars, el treball domèstic i els trets fonamentals del treball reproductiu. En aquest capítol també s'inclou el tema de la sexualitat en la seva vessant de violència masculina en la llar (maltractes, violació, repressió sexual, etc.), d'educació sexual, de la importància de l'estructura patriarcal en l'ordre moral imposat a les dones, de la identitat sexual dels personatges femenins. S'analitzen, finalment, els elements culturals que integren la moral sexual de la població pel que fa a la imatge, la representació, el coneixement, l'ús i la valoració del cos de les dones.

### **5.- L'ESPAI EXTRADOMÈSTIC: L'EDUCACIÓ, EL TREBALL REMUNERAT, LES RELACIONS SOCIALS I EL LLEURE**

Primer, es constata els nivells educatius de les protagonistes de les novel·les, el tipus d'educació rebuda i la seva finalitat. S'inclouen les referències culturals (musicals, literàries, cinematogràfiques, etc.) transmeses de l'època.

En l'apartat del treball remunerat es pretén caracteritzar la seva tipologia, les condicions socials del treball i la situació laboral de les llars. Si es pot, cal esbrinar amb què identifiquen els personatges el concepte de treball.

Pel que fa als espais de les relacions socials i les xarxes de relacions personals, s'estudien els espais on les dones es relacionen i estableixen les seves xarxes de relacions personals, socials i de solidaritat (familiars, d'amistat, veïnatge, professionals, etc.), i com se formen altres vincles de relació personal.

Quant als espais i les formes de lleure a la ciutat, es tracta d'identificar les activitats d'entreteniment dins i fora de casa, la disponibilitat de temps lliure de les dones, els espais de lleure que ofereix la ciutat i els tipus d'espais d'esbarjo creats per les dones.

### Annex 3

#### Nota biogràfica sobre Dolors Amàlia Beatriu Monserdà i Vidal (Barcelona, 1845-1919)<sup>1</sup>

Nascuda en una família benestant i instruïda del carrer de la Palla, núm. 2, de Barcelona, és considerada la primera novel·lista catalana moderna. La rebotiga de la seva família la connectà amb el moviment liberal i progressista de l'època. Coneixia la producció literària estrangera i estava al corrent de les activitats de les sufragistes angleses, franceses i nord-americanes. L'any 1865 es casà amb Eusebi Macià, argenter, i passà a viure al carrer de l'Argenteria. Té un fill i tres filles, dels quals van morir-ne dos. Una de les seves filles, l'Angelina, es casà amb Puig i Cadafalch, president de la Mancomunitat de Catalunya entre els anys 1917 i 1923.

Des d'un punt de vista literari, D. Monserdà pertany culturalment i sentimentalment a la generació de dones de *La Renaixença*, autores que -encapçalades per Josepa Massanès-, van començar a escriure en català en la segona meitat del s.XIX. La seva persona serveix de pont entre les escriptores de la Renaixença i les de tombants de segle, les primeres narradores del s.XX.

Va ser col·laboradora i directora literària de diverses publicacions de dones –primer en castellà i pocs anys després en català-: *Modas y Labors* (18880); *El Figurín Artístico* (1882); *La Ilustración de la Mujer* (1883); *Or y Grana. Setmanari autonomista per las donas. Propulsor d'una lliga patriòtica de dames* (1906); *La Mujer que vive de su trabajo* (1906); *Feminal* (1907) i *Acción Católica Femenina* (1911), entre d'altres. Juntament amb C.Karr creà les bases del feminisme conservador català. En aquest sentit, fundà i dirigí associacions – sempre sota el patrocini i la tutela de l'Església- per a millorar les condicions de vida de les

---

<sup>1</sup> Si es vol consultar una bibliografia actualitzada sobre l'autora aneu a Enríquez (2000, pp.63)

treballadores i la seva formació, com el *Patronat per a l'Obrera de l'Agulla* (1910) i la *Lliga de Compradores*.

Practicà tots els gèneres literaris (poesia, teatre, assaig, contes i novel·les) i fou molt llegida com a novel·lista durant l'època. *Estudi Feminista. Orientacions pera la dona catalana* (1909) és l'obra d'assaig més coneguda i *La fabricant* (1904), el retrat literari del creixement industrial de la Barcelona de mitjans del s.XIX i de la vida de les dones d'aquella època.

La seva producció literària és molt útil per a estudiar la vida quotidiana, la família, la problemàtica i la mentalitat de les dones barcelonines del darrer terç del s.XIX i principis del s.XX. L'escenari dels seus escrits és la ciutat de Barcelona, dels seus espais públics i privats, del carrers i places però, sobretot, del món viscut i silenciada darrera les finestres i els balcons dels àmbits interiors de la ciutat. Integrant del moviment feminista conservador, creia que a través de la literatura es podia transformar les mentalitats i els comportaments de les dones.

Altres obres narratives importants són: *La Montserrat* (1893), *La família Asperó* (1900), *Del món* (1908), etc. De la seva producció teatral destaca *Sembrad y cogereis* (1874) i en la poesia el llibre *Poesies* (1911), entre d'altres, que va ser traduït al castellà, alemany, francès i hongarès.

## Annex 4

### Nota biogràfica sobre Carme Karr i Alfonsetti (Barcelona, 1865-1943)

Poques notícies de la infància i adolescència podem aportar d'aquesta periodista, musicòloga i escriptora. Igual que D.Monserdà, tingué una actuació especialment destacada com a conferenciant en la defensa del millorament i la modernització de l'ensenyament de les dones. Representa una de les postures més avançades del feminisme conservador català de principis del s.XX. Es va destacar pel seu pacifisme i la seva reivindicació del dret de vot de les dones. El seu feminisme -semblant al de D.Monserdà- es tradueix tant en els seus criteris ideològics com en les seves obres i les quantioses activitats socials i literàries que realitza per a les dones. Dirigí l'entitat cultural barcelonina *Acció Femenina* i la revista *Feminal* de 1907 fins el 1917, des d'on va poder transmetre la imatge de dona moderna que ella volia que es desenvolupés a Catalunya. Pretenia dotar les dones d'eines que les capacitessin tant per a l'exercici d'una professió com per a la igualtat de drets. També col·laborà a *La Actualidad*, *Diari de Barcelona*, *El Dia Gráfico* i *Or y Grana* amb el pseudònim de "Xènia", fent al·lusió al "Xènius" d'Eugeni d'Ors. Fou impulsora i presidenta del *Comitè Femení Pacifista de Catalunya*, organització creada el 1915, i de *La Llar*, primera residència per a professores i noies estudiants.

Algunes de les seves narracions més importants són *Volves* (1906) i *Clixés* (1906). Va escriure peces de teatre com *Un raig de sol* (1908), *Els ídols* (1911), *Caritat* (1918) i moltes altres obres.

## Annex 5

### Nota biogràfica sobre Maria Teresa Vernet i Real (Barcelona,1907-1974)

Nascuda en un ambient de mestre d'escola republicana fou educada en la llibertat personal i en la sensibilitat artística. Estudià música, literatura i filosofia. Era filla única d'una família de classe mitjana, la qual cosa li va permetre no haver de treballar per guanyar-se la vida, com ens assenyala la seva amiga i escriptora Anna Murià. Practicà tots els gèneres literaris -menys el teatre- i, fins i tot, va escriure una antologia musical. La importància que concedeix a la música és ben visible en la seva producció literària general tant pel que fa a temàtiques, estructures, composicions i registres, com en el títol de la novel·la *Final i Preludi* (1933).

Inicià la seva carrera en la revista de joves *Art Novell* a partir de setembre de 1924, convertint-se en la seva principal plataforma literària. Més endavant, entre el maig de 1926 i el novembre de 1931, va col·laborar a la premsa catalana ( *El Dia* de Terrassa, *D'Ací i d'Allà*, *La Veu de Catalunya*, *Ciutat*, *La revista*, *Diari de Mataró*, *L'Avi Munné* i *L'Abella d'Or*) però sempre limitant-se a la creació i a la traducció literàries. Simultàniament, va publicar *Amor silenciosa* (1927), *Eulàlia* (1928), *Poemes I* (1929), *El camí reprès* (1930) i *El perill* (1930). Es plantejà l'ofici d'escriure amb tota la professionalitat que suposa la dedicació conscient i continuada. Va escriure la seva obra de creació en un període relativament breu i en una etapa de joventut, entre els vint i els trenta anys. Com a traductora, poeta i novel·lista va ser l'autora més prolífica i llegida de la II República. Autora de vàlua literària i cultural reconeguda en el context de la societat catalana del moment, les traduccions li van atorgar un gran prestigi, en especial, el *Retrat d'un adolescent* de James Joyce.



Viatjà força, sobretot a París, ciutat de la qual les seves narracions s'han nodrit de paisatges, costums, ambients i caràcters. Una d'aquestes estades parisenques, a finals de març de 1931, per seguir uns cursos a la Sorbona marcà un punt d'inflexió en la gairebé nul·la intervenció pública de l'escriptora. Des de França es va afegir a la crida d'adhesió a la II República que van publicar a la premsa diverses escriptores i, poc mesos després, va entrar al *Club Femení i d'Esports*, del qual va ser vocal de la Junta Directiva i presidenta del Departament d'Actuació Social. Aquesta participació (entre 1931 i 1933) i la col·laboració regular en el butlletí mensual de l'entitat, publicant-hi els seus únics textos no literaris, proporcionarà al Club, segons A. Murià, un <<intel·ligent i considerable impuls>> cultural i literari. En realitat, fou l'únic espai social que es coneix en què va combinar temporalment la seva condició d'autora amb el compromís sociocultural. Convé tenir present que l'escriptura de *Les algues roges* (1934) es va produir en coincidència absoluta amb l'activitat de l'autora en el Femení i que, en aquesta novel·la, el tema de l'esport (de la pràctica tennística) constitueix un dels components significatius en la construcció de la modernitat de la protagonista, i dóna entrada a un dels espais que possibilitarà l'emancipació i l'alliberament de les dones.

La seva obra de creació -de gran audiència- va començar d'una forma fulminat – durant tretze anys havia escrit una obra cada any amb èxit-, i es va tallar sobtadament per l'impacte i les vivències de la Guerra Civil. A partir del conflicte bèl·lic i per decisió pròpia va elegir l'exili interior i va ser totalment oblidada i, després, silenciada. A la postguerra, a més de les traduccions, només va publicar algunes col·laboracions esporàdiques a la revista *El Pont* i *Tele-Estel*. Malgrat freqüentar l'Ateneu Barcelonès, defugia els cercles literaris i la vida pública.

El conjunt de la seva obra narrativa es pot inserir dins la novel·la d'anàlisi psicològica i representava literàriament des d'una perspectiva femenina els problemes i els conflictes de la condició social de les dones en els anys 20 i 30. Una creació literària protagonitzada, doncs, per dones enfrontades a problemes concrets de la vida quotidiana de l'època. Entre la seva producció novel·lística cal destacar *Maria Dolors* (1926), que significà el seu descobriment en els medis de l'alta cultura catalana; *Presó oberta* (1931) i tantes altres. També traduí diverses

novel·les i obres d'assaig entre les que assenyalem *Per una ètica humanística* d'Erich Fromm, *Dues o tres Gràcies* d'Aldous Huxley i *Rocs de Brighthon* de Graham Greene.

## **Annex 6**

### **Nota biogràfica sobre Aurora Bertrana i Salazar (Girona, 1899- Berga,1974)**

Filla del reconegut i controvertit escriptor Prudenci Bertrana, la seva vida és una novel·la tant o més interessant que la seva producció literària. El viatge, conèixer món, les noves experiències, caracteritzen en gran part la personalitat i obra d'Aurora Bertrana. Una de les maneres de guanyar-se la vida de jove fou tocant el violoncel, formant part d'un tercet de "senyoretetes", donant classes i tocant, fins i tot, en hotels dels Alps suïssos. També actuà de *flamenquera* i *saetera* en una ràdio de Ginebra, on conegué el que seria el seu futur marit (1925), l'enginyer *monsieur* Chauffaut. El 1924 *La Veu de Catalunya* li publicà els primers articles que enviava des de Suïssa.

Féu llargs viatges i estades per Europa, Àfrica del Nord, Amèrica Central i les illes d'Oceania. Sobretot, les darreres li forniren l'escenari i els personatges de diversos llibres de viatges, entre els quals destacaria *Paradisos oceànics* (1930) -recreació literària de la seva estada als mars del Sud, concretament a Tahití entre 1926 i 1930-, per l'impacte que va causar l'obra en la Barcelona conservadora de principi de segle i per el seu contingut crític vers el colonialisme de l'època. Amb aquest llibre esdevingué l'autora especialitzada en Oceania en el context cultural català d'aquella època. La major part de la seva producció literària s'inscriurà en l'etnografia per a l'estudi descriptiu de grups ètnics, de les seves activitats, organització social i creences religioses. Això la féu única en la literatura femenina catalana de les primeres dècades del s. XX.

El seu compromís personal amb el país i la societat que va viure es manifestà amb la seva presència constant en la vida ciutadana a través de conferències i actes reivindicatius

sobre la culturització de les dones, les polítiques catalanistes de modernitat o els efectes destructors del colonialisme salvatge, entre d'altres temàtiques. Igual que M.Teresa Vernet col·laborà en diferents publicacions, realitzà conferències en diverses entitats, fou la primera presidenta del *Lyceum Club* i treballà en espais de cultura i d'actuació per a dones, creats tant per la generació d'escriptores anteriors com per les seves coetànies. La lectura de les seves memòries ha enriquit de percepcions, vivències i interpretacions el coneixement holístic de la realitat de les dues primeres generacions d'escriptores estudiades en aquesta tesi.

Va tenir una activitat pública i política que la va portar a presentar-se com a candidata per Esquerra Republicana de Catalunya al Congrés de la República (1933). També va estar vinculada a la francmaçoneria. Va col·laborar en la premsa de l'època com *D'ací, d'allà*, *L'opinió*, *La Veu de Catalunya*, *La Publicitat*, *La Humanitat*, *Mirador* i altres. En plena guerra, l'any 1937, va fundar i dirigir amb Carme Nicolau *La Novel·la Femenina*, i continuà participant en els cercles literaris. El mateix any entrà com a redactora al setmanari *Companya*, que dirigia Elisa Uriz i en el qual col·laboraven Carme Montoriol, Anna Murià, Mercè Rodoreda i Maria Teresa Vernet, entre d'altres. L'any 1938 se'n va anar sola a l'exili i, amb dificultats, trampejà la vida quotidiana, tot i que va tenir també l'oportunitat de conèixer escriptores angleses com Virgínia Woolf, Katherine Mansfield o Mary Weps. Va retornar i va morir a Berga l'any 1974.

Viatjar va ser una de les activitats apassionants de la seva vida i d'aquesta enriquidora passió en van sortir obres com la ja citada *Paradisos oceànics* –que si no inicia sí que divulgà el gènere de literatura de viatges a Catalunya-, *Peikea* (1934), *Marroc sensual i fanàtic* (1936)<sup>2</sup>. Escriu amb el seu pare *L'illa perduda* (1935). Sobre la II Guerra Mundial va recrear literàriament tres novel·les: *Camins de somni* (1955), *Tres presoners* (1957) i *Entre dos silencis* (1958). De les seves darreres obres destaca *La ciutat dels joves* (1971) i els seus dos volums de *Memòries* (1973-1974): un primer que arriba fins 1935 i l'altre que va des del 1935 fins al seu retorn de l'exili.

---

<sup>2</sup> Existeix una excel·lent anàlisi geogràfica de gènere en Nogué & Albet & García Ramón & Riudor (1996).

Aurora Bertrana formà part de la primera generació de dones intel·lectuals que accedí a un ofici tradicionalment atribuït als homes: narrar viatges. La seva originalitat radicà en el fet de saber construir-se, conscientment, la seva imatge de viatgera. Escriptora de personalitat exòtica, audaç i fascinant, amant del risc i l'aventura, va ser una de les dones de la seva època que va viure el seu feminisme de veritat. Un feminisme, però, que com mostra la seva faceta de conferenciant no vindicava realment una transformació profunda del sistema patriarcal, sinó una major formació intel·lectual de les dones perquè fossin unes millors esposes i mares, i per alliberar-les del vell model femení. Igual que altres escriptores de la seva generació com M.T.Vernet i A.Murià, el seu feminisme és nacionalista, moderat i més social que polític des del punt de vista del gènere.

## **Annex 7**

### **Nota biogràfica sobre Maria Aurèlia Capmany i Farnés (Barcelona, 1918-1991)**

Filla de mestra i cisteller d'ofici, neboda de bibliotecària feminista i amb àvia lingüista, va créixer envoltada de cultura popular i de rondalles, entre l'amor pels llibres i l'amor pels oficis. Considerada per M.Roig com «una excel·lent simbiosi entre menestralia i burgesia», va ser educada en una atmosfera familiar intel·lectual d'esquerres distès i poc convencional, amb fortes influències del republicanisme popular barceloní. No oblidem que el seu pare, Aureli Capmany, considerat un dels experts en etnografia i folklore de Catalunya, mantenia correspondència amb bona part de les personalitats culturals de l'època (Lola Anglada, Carreras Candi, Josep Maria Folch i Torres, Adrià Gual, Jaume Bofill i Matas, Apel·les Mestres, Víctor Català, Santiago Russiñol, Joan Maragall, etc.). Visqué -fins independitzar-se als 40 anys-, pràcticament sempre, al cor de la ciutat –a la botiga de la Rambla de la seva àvia i al pis del carrer Petxina-, un dels escenaris urbans que més íntimament quedaran lligats a la seva identitat.

Maria Aurèlia Capmany arribà a la cultura seguint mètodes d'ensenyament no autoritaris que es basaven en el diàleg i el raonament, fet que marcà la seva forma de ser i de pensar al llarg del temps. Fou una gran lectora. Estudià a l'Institut-Escola –avantguarda educativa d'aquella època- i posteriorment es vinculà amb l'ambient universitari de Filosofia i Lletres durant la II República i la immediata postguerra, i patí la seva esgarrifosa repressió. La ruïnosa situació econòmica familiar després de la guerra, la van dur a fer de talladora de vidre per costejar-se els estudis universitaris. Un cop acabada la carrera de Filosofia i Lletres (1942), exercí d'ensenyant al Colegio Municipal de Enseñanza Media Isaac Albéniz de Badalona entre 1944 i 1953 -del qual va ser directora el 1951- i, posteriorment, a l'Escola Isabel de Villena (1944-1965). Fruit dels llargs viatges en tramvia que feia per anar a

Badalona són *El cel no és transparent* (1948) i *L'altra ciutat* (1955). En els anys 40 participà en algunes activitats culturals clandestines, com les de Miramar i entrà en contacte amb el grup de la revista *Ariel* –publicació literària i artística editada a Barcelona entre el 1946 i el 1951-.

Malgrat definir-se ella mateixa com a novel·lista, la seva obra i la seva vida són un teixit, una xarxa d'actuacions en els àmbits més diversos de la cultura i societat catalana d'esquerres, fet que li proporcionarà una gran popularitat. La seva obra i la seva vida són indestriables de la seva militància política, cívica i ètica. Profundament vital, va fer de tot: professora de filosofia, gravadora de vidre, traductora de l'italià, del francès i de l'anglès, directora literària, actriu i directora de teatre, regidora de cultura de l'Ajuntament de Barcelona, i sobretot escriptora de novel·la, de narracions, d'assaig, de teatre, de poesia, i, també, de guions de ràdio i televisió.

És una de les primeres veus que va aparèixer en català enmig de l'obscurantisme del primer franquisme. La seva carrera literària s'inicia el 1947, quan quedà finalista del premi Joanot Martorell amb l'obra *Necessitem morir*. El 1948 guanyà aquest premi amb *El cel no és transparent*, obra que fou censurada i no pogué publicar-se fins al 1963 amb el títol de *La pluja als vidres*. En aquesta primera etapa de la seva carrera literària la influència de Salvador Espriu va ser molt important.

Capmany fou una de les promotores de l'aflorament de l'existencialisme francès en els cercles literaris i artístics barcelonins de finals dels anys 40. Durant els cursos 1952-1953 i 1954 –1955 marxà a París becada per l'Institut Francès al Collège de France, on cursarà estudis a la Universitat de la Sorbona i entrarà en contacte amb el corrent existencialista. El prestigi com a narradora li arribarà amb la publicació de *Betúlia* (1956) i la seva opinió com a intel·lectual i escriptora comença a marcar la vida cultural catalana. Altres obres posteriors seran *Tana o la felicitat* (1956), *Ara* (1958), *Traduït de l'americà* (1959), 3), *El gust de la pols* (1962), *Un lloc entre els morts* (1967). Aquesta última fou adaptada, posteriorment, al teatre i amb la qual va guanyar el premi Sant Jordi de 1968.

Feminista destacada tant per les seves declaracions i actituds públiques com per les seves nombroses publicacions al voltant del tema de les dones, entre les que destaquem la novel·la *Feliçment sóc una dona* (1969) i en la vessant assagística *La dona a Catalunya: consciència i situació* (1966), *El feminismo ibérico* (1970) realitzat amb Carmen Alcalde, i *El feminisme a Catalunya* (1973). Altres llibres sobre la situació de la dona foren *Dona, donota, doneta* (1975); *La dona* (1976), *La dona i la Segona República* (1977), entre d'altres. També va prologar en 1968 la primera traducció catalana d' *El segon sexe* de Simone de Beauvoir, per qui sempre sentí una fonda afinitat.

En la seva trajectòria vital i literària va ser molt important la seva relació amb el món del teatre, una de les seves grans passions. El 1960 cofundà, amb Ricard Salvat, l'*Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual*, referent cultural fonamental de formació i de producció teatrals en una època de precarietat absoluta. En aquesta escola exercí d'ensenyant, d'actriu, de directora, de coreògrafa i de traductora. La seva aportació com a autora dramàtica va ser fonamental per la lenta resurrecció del teatre català, en uns anys en què, pràcticament, no hi havia escena catalana. Una de les obres que causà molt impacte va ser *Preguntes i respostes sobre la vida i la mort de Francesc Layret, advocat dels obrers de Catalunya* (1971) en col·laboració amb Xavier Romeu. Altres peces teatrals que va escriure: *Tu i l'hipòcrita*, estrenada el 1959; *El desert dels dies* (1960), *Vent de garbí i una mica de por*; *Dos quarts de cinc i Breu record de Tirant lo Blanc* (1968), *L'ombra de l'escorpí* (1974), etc.. En aquest camp escènic fa incursions, també, en el teatre de cabaret d'intenció crítica amb obres per a ser representades a la Cova del Drac expressament, local de moda barceloní dels anys 60. En col·laboració amb Jaume Vidal Alcover escriu entre d'altres *Dones, flor i pitança* (1968) i *La cultura de la Coca-cola* (1969). Com a actriu, va participar en diverses obres de teatre com *L'Auca del senyor Esteve*, *Primera història d'Esther*, *Ronda de mort a Sinera* i en cinema, a *El vicari d'Olot*, de Ventura Pons.

És important la seva tasca com a traductora, amb una llista impressionant de traduccions que van d'Italo Calvino a Marguerite Duras, Alain Fournier, Luigi Pirandello o Pier Paolo Pasolini passant per la novel·la negra. Va fer també adaptacions d'obres literàries per a criatures, com ara les diferents versions de *Tirant lo Blanch* o *Ni teu ni meu*



en col·laboració amb Marta Mata. Una altra vessant interessant de la seva obra literària és l'enorme producció de memòries lligada a la seva vida i als records de la seva ciutat i país: els dos volums de *Pedra de Toc I i II* (1970 i 1974), *Dietari de prudències* (1982), *Mala memòria* (1987) i *Això era i no era* (1989).

A més de la seva intensa activitat com a escriptora, Maria Aurèlia Capmany va fer constants col·laboracions en la premsa diària com, per exemple, l' *Avui* i la revista *Serra d'Or* o *Presència*.

Com a intel·lectual, també, assumí el compromís polític. Ja des de ben jove passa a ser una activa figura pública . Durant la dècada dels seixanta participà en el Congrés Internacional de la Pau (a Varsòvia, Hèlsinki, Roma i Algèria), en el Congrés de Cultura Catalana (1964) i tampoc podia faltar a la <<Caputxinada>> (Assemblea Constituent del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona) (1966) i al París revolucionari del maig del 1968. Va ser regidora de l'Àrea de Cultura i d'Ensenyament a l'Ajuntament de Barcelona durant la primera legislatura del Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC), convertint-se en una de les poques intel·lectuals durant la transició democràtica que va participar en política i, en especial, en política municipal. A partir del 1987 s'encarregà en el mateix Ajuntament de la regidoria d'Edicions i Publicacions. Membre de la Diputació de Barcelona i de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, va ser elegida presidenta del Centre Català del PEN Club entre 1979 i 1983.

Morí a Barcelona el 2 d'octubre de 1991, pocs mesos després de la mort del seu company sentimental, Jaume Vidal Alcover, amb qui va conviure des de finals dels anys 60.

Altres novel·les no citades anteriorment són *Vitrines d'Amsterdam* (1970); *Quim/Quima* (1971), novel·la inspirada en l'*Orlando* de Virgínia Woolf; *El jaqué de la democràcia* (1972); *Vés-te', ianqui* (1981), a partir de *Traduït de l'americà*; *El malefici de la reina d'Hongria* (1982); *Lo color més blau* (1982); *El cap de sant Jordi* (1988) i la novel·la per a joves, *La rialla del mirall* (1989).

La seva producció literària variadíssima i extensíssima mostra un interès constant per contar la història de la identitat catalana (de la seva terra i de la seva ciutat), així com la ferma voluntat de reflexionar sobre la condició femenina i de buscar una tradició feminista literària des d'una perspectiva no victimista; una obra caracteritzada, en definitiva, per una forta crítica a la burgesia i al model de dona clàssic. És considerada un personatge clau i polèmic en la vida intel·lectual i política catalana del segle XX i cal reivindicar, finalment, el seu paper protagonista en l'eficaç tasca de difusió de la llengua catalana des d'un punt de vista popular d'esquerres en una època en què gairebé tots els escriptors i les escriptores escrivien íntegrament en castellà. Les seves traduccions, com les de Manuel de Pedrolo, Joan Oliver, Maurici Serrahima entre d'altres, de clàssics de la novel·la negra van crear un "nou" català de carrer que posteriorment emprarien autores i autors autòctons.

## Annex 8

### **Nota biogràfica sobre Carmen Laforet i Díaz (Barcelona, 1921- Madrid, 2004)**

Nascuda en una família lligada a la burgesia catalana, es traslladà a Les Palmes de Gran Canària -per raons de treball del seu pare-, quan tenia dos anys. Les Palmes, l'illa de la seva infància, fou el seu primer escenari d'observació, on s'impregnà del paisatge i la llum insular. Gràcies al lliure accés a l'àmplia biblioteca de la família i al guiatge literari de la seva professora de Llengua i Literatura de l'institut, Consuelo Burrell –formada en la *Institución Libre de Enseñanza*-, coneixerà els corrents literaris del moment.

El seu caràcter inconformista comença a manifestar-se ben aviat. La mort de la seva mare quan ella tenia 13 anys facilitarà les seves vagabunderies adolescents per la platja, però serà també el motor que la induirà a trencar amb el seu pare quan es va tornar a casar, motiu que anima la jove a la fugida, a accelerar la seva marxa a la Península i a emancipar-se, renunciant a qualsevol bé que li pogués pertànyer. En acabar la Guerra Civil, doncs, quan tenia 18 anys, retornà a Barcelona<sup>3</sup> a casa dels seus avis i oncles paterns del carrer Aribau, 36, per estudiar dos cursos de Filosofia i Lletres. Als 21 anys decideix canviar d'aires i de carrera. Se'n va a viure a Madrid a casa d'una tia materna i inicia els estudis de Dret, sense arribar mai a acabar cap de les dues carreres començades. Cap al gener del 1944 començarà l'escriptura de *Nada* i en aquest mateix any, quan tenia tan sols 23 anys, guanyà la primera edició del Premi Nadal amb aquesta novel·la, la qual commocionà el món literari de l'època i obtingué un gran èxit de públic i de crítica, i guanyà el Premi Fastenrath (1948) de la *Real Academia Española*.

---

<sup>3</sup> El paral·lelisme entre la tornada a Barcelona i el principi de *Nada* és evident.

El 1946 es casà amb el crític literari, editor i periodista Manuel Cerezales, dotze anys major que ella, del qual va tenir cinc criatures –seguint el patró familiar de l'Espanya franquista- i de qui se separà de forma civilitzada el 1970. Eren anys difícils per compaginar el seu paper d'esposa i mare, com desitjava, amb l'absorbent treball d'escriptora, ja que la mentalitat de l'època no afavoria la possible conflictivitat entre els dos rols, ni sembla que l'autora s'ho plantegés.

En 1951 experimentà una crisi espiritual, de caràcter místic, que acabarà amb la seva reconversió al catolicisme i de què sorgirà la novel·la *La mujer nueva* (1955), amb la qual guanyà el Premi Menorca de Novel·la (1955) i el Premi Nacional de Literatura (1956). Es mou en un cercle d'amistats liberals, però no s'allunya visiblement del règim franquista. La doble necessitat de viatjar i d'aprendre a viure sola eclipsà la seva dedicació a l'escriptura. Pel voltants dels anys 70 es retira per voluntat pròpia –com ho va fer, també, l'altra escriptora de la seva generació Ana María Matute- de la vida pública i del quefer literari i s'evadeix temporalment de la realitat quotidiana del país viatjant diversos cops a Estats Units, vivint una temporada a París i entre 1975 i 1979 a Roma. En un dels seus viatges a Estats Units, el 1965, invitada en qualitat d'escriptora pel departament d'Estat, va conèixer Ramón J. Sender, i a partir de llavors va néixer l'amistat entre aquestes dues ànimes solitàries, fruit de la qual fou la correspondència que ambdós forjaren durant deu anys (1965-1975)<sup>4</sup>. En la seva estada a Roma estableix relació amb María Teresa León i Rafael Alberti, amb els quals comparteix amistat amb l'escriptor Enrique de Rivas. També coneix María Zambrano.

En els anys 80 torna a Espanya i publica una sèrie d'articles a *El País* cap a 1983. Reemprendre l'escriptura, però, li serà una tasca pràcticament impossible i, poc a poc, les pèrdues de memòria, selectives, inesperades, es repeteixen. L'arterioesclerosi cerebral cada cop va deteriorant més el seu cos i, finalment, es traslladada a una residència de cures especialitzades.

---

<sup>4</sup>Aquestes cartes han estat recopilades i publicades, recentment, per Destino sota el títol *Puedo contar contigo. Correspondencia (El País, 17-5-2003)*.

Novel·lista de formació castellana, la seva producció literària –on es barreja el que és autobiogràfic amb la crua observació de la realitat- continuà amb altres novel·les, contes i relats curts que no van aconseguir la fama de la seva primera novel·la. Altres títols destacats de la seva obra narrativa són *La isla y los demonios* (1952), *La llamada* (1954), *La insolación* (1963) –primera part d’una trilogia que deixa inacabada-, *Paralelo 35* (1967), l’antologia de contes *La niña y otros relatos* (1970) i l’assaig *Mi primer viaje a USA*.

## Annex 9

### Nota biogràfica sobre Montserrat Roig i Fransitorra (Barcelona, 1946-1991)

Nascuda a l'Eixample barceloní en el si d'una família de classe mitjana professional, fou educada en una atmosfera que li facilità el contacte amb la literatura i amb personalitats culturals de l'època. Del pare, l'escriptor i l'advocat Tomàs Roig i Llop, aprengué a estimar al país, i de la mare, Albina Fransitorra que donà classes de català mig d'estranguis al llarg del franquisme, la consciència feminista, igual que la seva àvia paterna, a qui qualificava de "women lib". Dels 4 als 13 anys va cursar l'ensenyament primari a les monges, a les del Divino Pastor, davant de casa, en el seu estimat carrer Bailèn. El 1960 comença a estudiar el batxillerat a l'Institut Montserrat.

Abans d'escriptora havia volgut ser actriu, com la seva germana Glòria, i amb setze anys encara no, entre 1961 i 1964, estudià a l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual –dirigit per Ricard Salvat-, on coneixerà entre altres l'escriptora Maria Aurèlia Capmany, amb qui mantindrà des de llavors una relació d'amistat i mestratge, ja que representava per a ella un model de dona alternatiu a l'imposat socialment pel franquisme. També s'hi va apuntar la seva amiga Pilar Aymerich, amb qui compartirà moltíssimes experiències personals i professionals. En aquesta etapa desenvoluparà la seva faceta d'actriu i el 1962 actuarà amb el Teatre Popular i la Pantomima al Centre Parroquial de Sarrià a *L'aire daurat*, a *El mal*, a *Gran guinyol*, a *La Dorotea*, a *La pell de brau*. El 1963, actuarà a *La Primera història d'Esther*, a *La cantant calba*, a *Leonci i Lena*, a *Antígona* i *Gent de la Siner*, *Les noces de Fígaro* (1967) i *Els baixos fons* (1968). En aquesta escola va aprendre bàsicament a vincular-se al teatre, al pensament d'esquerres i a conèixer i a representar, sobretot, Salvador Espriu.

Es llicencià en Filosofia i Lletres, branca de Romàniques (Hispàniques), per la Universitat de Barcelona (1968), on reconeixerà Joaquim Molas com a principal mestre i on coneixerà un altre dels seus millors amics posteriors, Josep Maria Benet i Jornet. Roig fou filla de la seva època, fou una jove a qui agradava moure's i comprometre's amb la lluita estudiantil antifranquista i, mentre estudiava a la Facultat, el 1966, es casà amb l'arquitecte Albert Puigdomènech i participà en la <<Caputxinada>>. El maig francès de 1968 la portà a militar en el PSUC , del qual en sortí dos anys més tard. En aquest període, sorgirà una altra amistat important, tant en el terreny personal com professional, Manuel Vázquez Montalbán. Als 23 anys, fou becada per la Universitat de Peruggia (Itàlia).

El 1970, obté el doctorat en Filosofia i Lletres per la Universitat Autònoma de Barcelona, neix el seu primer fill, Roger i se separa. Aquest mateix any, es va donar a conèixer amb l'obra *Molta roba i poc sabó*, amb la qual guanyarà el Premi Víctor Català de Narració Breu, i es publicarà en 1971. Inaugurarà la trilogia de novel·les: *Ramona adéu* (1972), *El temps de les cireres* (1977) -guanyadora del premi Sant Jordi (1976)-, i *L'hora violeta* (1980), narracions totes elles relacionades intertextualment per les protagonistes (membres de les tres generacions de les famílies Ventura-Claret i Miralpeix), que pertanyen a la burgesia barcelonina des de principis del s.XX fins la seva suposada desintegració a la postguerra.

Hereva dels ideals polítics de la població vençuda per la Guerra Civil va ser una autora d'èxit, compromesa amb la cultura catalana, el pensament d'esquerres i el feminisme. Va saber connectar amb la sensibilitat d'un públic ampli, que al llarg de la seva trajectòria d'escriptora sols va fer que augmentar, un públic que seguia fidelment la seva obra narrativa i la immediatesa de la seva activitat periodística en les columnes d'opinió de la premsa. La diversitat en el quefer creatiu serà una de les característiques fonamentals en la seva carrera professional com a escriptora i, per això, la trobem alternant la narrativa –curta i de novel·la- amb l'assaig, la biografia, la crònica, el periodisme –tant escrit com audiovisual-, sense oblidar el teatre. La seva trajectòria vital i literària és polièdrica i, per damunt de tot, narradora del seu temps i d'una determinada Barcelona, on havia nascut i on havia triat viure i morir

Ben aviat, treballà en la feina diària de redactar articles d'enciclopèdia en la primera etapa de la *Gran Enciclopèdia Catalana* (1968 - 1971) i en el *Diccionari de Literatura Catalana* (1971). Exercí, després, la docència com a professora de Llengua Catalana per la Diputació de Barcelona i per Òmnium Cultural. Impartí un curs sobre el novel·lista català Prudenci Bertrana a la Universitat Autònoma de Barcelona, autor que coneixia prou bé no solament en la seva vessant literària sinó també humana i relacional. Fou lectora de castellà en el Departament d'Espanyol de la Universitat de Bristol (Gran Bretanya) en 1973 i 1974.

La convivència durant set anys (1972-1979) amb Joaquim Sempre donarà lloc al naixement del seu segon fill, Jordi (1975). Retorna al PSUC el 1974 i col·labora en la publicació de la revista del partit *Treball*. El 1975 es fa membre de la Junta de l'Ateneu Barcelonès i publica *Los hechiceros de la palabra* i *Retrats paral·lels*, volum en què aplega les entrevistes realitzades per la revista *Serra d'Or*. Comença a exercir per a televisió (TVE), al programa <<Tot Art>>, dirigit per Juan Anton Benach. En 1976 publica *Retrats paral·lels II* i la biografia *Rafael Vidiella: l'aventura de la revolució*.

També s'inicià en la investigació històrica en l'esglaiadora obra de memòria històrica *Els catalans als camps de concentració nazis* (1977), amb la qual aconseguí el Premi de la Crítica <<*Serra d'Or*>>. En 1978 publica *Retrats paral·lels III* i *Noche y niebla* (versió castellana de *Els catalans als camps nazis*). I en aquest mateix any, obté el segon Premi Mundo d'entrevistes i es tradueix a llengua castellana *El tiempo de las cerezas*.

En la seva faceta periodística col·laborà en les revistes de llengua catalana: *Serra d'Or*, *Oriflama*, *El pont*, *Presència*, *L'Avenç*, *Els Marges*, *El Món*, *Cavall Fort*, *El Temps*, i en els diaris *Avui* (1990-1991) i *El Periódico* (1984-1989). I en les revistes de llengua castellana *Destino*, *Mundo*, *Cuadernos para el Diálogo*, *La Calle*, *Jano* i *Marie Claire*. Professionalment, destacà com a col·laboradora cultural en el camp de l'entrevista. S'encarregà de la secció de crítica i literatura catalana en el periòdic *TeleExprés* entre 1970 i 1973, on passa després a ser-ne cooperadora habitual. Durant els anys 1974 i 1977 participà



setmanalment a *Mundo Diario*, i va formar part de la redacció de revistes *Arreu*, *Triunfo* i *Vindicación Feminista*.

Com a militant –crítica- d’esquerres, en les primeres eleccions democràtiques del 15 de juny de 1977, es presenta a les llistes del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) al Congrés de Diputats, per acte testimonial, amb el numero deu, convençuda que no obtindrà l’acta de diputada. Més endavant abandonarà, definitivament, el Partit el 1978 quan travessa una de les primeres crisis internes.

En 1980 va ser invitada per l’editorial Progreso de Moscou dos mesos a la Unió Soviètica, per escriure un llibre sobre el setge de Leningrad. Arran d’aquesta estada redacta la crònica *L’agulla daurada* (1985, també la versió castellana), novel·la que li va suposar en 1986 guanyar el Premi Nacional de Literatura Catalana de la Generalitat de Catalunya.

En 1981 viatja a Mèxic i Cuba, i entrevista el Primer Ministre Carlos Rafael Rodríguez per al diari *El País*. L’any següent publica *L’òpera quotidiana* i *Mi viaje al bloqueo*. En 1983, va fer un curs d’Història de Catalunya i un altre sobre creació literària com a professora visitant al Departament d’Estudis Hispànics i Llatinoamericans de la Universitat de Strathclyde (Glasgow), invitada per la Fundació Carnegie Fellow.

En 1987 publica *La veu melódica* (també la versió castellana) i *Barcelona a vol d’ocell* (amb fotografies de Xavier Miserachs). I a TV3 presenta la seva obra dramàtica *El mateix paisatge*, dirigida per Orestes Lara. L’any següent publica *Montserrat Roig: cent pàgines triades per mi* i “De finestres, balcons i galeries”, dins el volum *Barcelldones*. En 1989 publica *El cant de la joventut* (1989)

Un dels seus mèrits com a periodista fou trencar amb els prejudicis que l’oposició franquista –especialment l’esquerra- i bona part d’intel·lectualitat tenia sobre el mitjà televisiu, ja que va saber utilitzar aquesta eina de manipulació i control social del règim per recuperar la memòria política i cultural catalana silenciada per la dictadura i difondre-la a un públic més ampli. Així, entre 1977 i 1978 va dirigir i presentar el programa *Personatges*

a la Televisió Catalana, que després s'edità en forma de llibre i d'exposició al Palau de la Virreina. Vedada durant un parell d'anys per TVE retorna el 1981 quan dirigeix i presenta el programa *Líders* –cicle d'entrevistes als líders polítics parlamentaris catalans- dins l'espai <<Clar i Català>>, pel qual obtingué el premi Òmnium Cultural de televisió. Posteriorment, es planteja projectes més innovadors que no pas l'entrevista estricta. El resultat va ser que dirigí i presentà els programes *Los padres de nuestros padres* (1984) i *Búscate la vida* (1986) per a TVE2, amb els quals intentà donar la paraula a persones (de la generació de gent gran i de joves) normalment excloses dels mitjans de comunicació. Un any més tard, va col·laborar en un programa cultural dedicat al món dels llibres.

El mes de gener de 1990 va marxar als Estats Units convidada per la Universitat d'Arizona (Arizona State University) per impartir dos cursos: l'un sobre <<Novel·la espanyola del segle XX>> i un altre sobre <<Creative Writing>>. També publica *L'autèntica història de Catalunya* (amb dibuixos de Cesc) i es tradueixen a diversos idiomes algunes de les seves narracions.

La seva condició de dona, descoberta en la Universitat (espai on els seus companys exterioritzaven el masclisme) i la participació activa en les Primeres Jornades Catalanes de la Dona a Barcelona (1976), van deixar una forta petjada en la seva identitat i obra literària. A partir de llavors, la prioritat, en qualsevol cas, va ser recuperar la mirada i la veu de les dones. En aquesta vessant, el 1980, va escriure un assaig considerat feminista *¿Tiempo de mujer?* i, més tard, un altre anomenat *Mujeres en busca de un nuevo humanismo* (1981).

Va morir el 10 de novembre de 1991 de càncer de pit, un mes i escaig després, de l'altra gran escriptora catalana i amiga M.A.Capmany. En el transcurs del darrer any de la malaltia, però, publicà *Digues que m'estimes encara que sigui mentida*, assaig novel·lat, considerat per la crítica i el món acadèmic com les seves memòries literàries. Paral·lelament, la seva germana Glòria representà la seva obra teatral *Retrat de la senyora Clito Mestres* al teatre Romea i a la Sala Becket de Barcelona. Més tard, es publicà el recull d'articles fruit de la seva activitat periodística quotidiana en el diari *Avui* sota el títol *Un pensament de sal, un*

*pessic de pebre. Dietari obert 1990-1991(1992)*. Tota la seva obra ha estat traduïda, a part de les principals llengües europees, al búlgar, hongarès, neerlandès, hebreu, rus i suec.

Quan va morir era una de les autores més populars no solament en l'àmbit de la literatura catalana sinó arreu de la Península. En el desè aniversari de la seva mort, entre els nombrosos actes d'homenatge que la varen evocar es constatava, un cop més, la vitalitat del seu record en la memòria col·lectiva de la societat catalana i espanyola de la transició democràtica.

Tota la seva trajectòria literària, breu però intensa, és una elaborada construcció a partir de la memòria oral i el document. I en la major part de la seva producció narrativa els personatges que hi destaquen són les dones que entreteixen les seves històries amb la de Barcelona. És per això, que es pot considerar cronista de la història de la seva ciutat i de les seves dones al llarg del segle XX, continuant la història allà on l'escriptora Dolors Monserdà l'havia deixada, to i tenir molt present que entre ambdues existeixen notables diferències ideològiques i vitals. Les seves novel·les, en definitiva, beuen de les fonts de la societat del seu temps.

## Bibliografía general

- ABELLÁN, Antonio & PUGA, M<sup>a</sup> Dolores** (1999), “Movilidad residencial y género entre las personas de edad. Una aproximación a las estrategias residenciales en Madrid”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, nº 34, UAB, pp.143-159.
- AICHOUBA, Djamilia** (1986), *Les personnages féminins: objets ou sujets littéraires dans <<El tiempo de las cerezas>>*, Memoire de Maitrise d’Espagnol, Villateneuse (fotocopiado), Fons documental Montserrat Roig (UI.5).
- ALBET, Abet & GARCÍA RAMÓN, Maria Dolors** (1998), “Reinterpretando el discurso colonial y la historia de la geografía desde una perspectiva de género”, dins **NOGUÉ, J. & VILLANOVA, J.L. (eds.)**, *España en Marruecos (1912-1956). Discursos geográficos e intervención territorial*, Ed. Milenio, Lleida, pp.55-71.
- ALCALDE, Carmen** (1996), *Mujeres en el franquismo. Exiliadas, nacionalistas y opositoras*, Ed. Flor del Viento, Col. Del Viento Terral, nº 3, Barcelona.
- AMAT, Nuria** (1997), *La intimidad*, Ed. Alfaguara, Madrid.
- AMAT, Nuria** (1999), *El país del alma*, Ed. Seix Barral, Biblioteca Breve, Barcelona.
- AMORÓS, Celia** (1991), *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, Ed. Anthropos, Col. Pensamiento Crítico/ Pensamiento Utópico, nº 15, Barcelona, 2<sup>a</sup>ed.
- AMORÓS, Celia & BENERÍA, Lourdes & DELPHY, Christine & ROSE, Hilary & STOLCKE, Verena** (1987), *Mujeres: ciencia y práctica política*, Ed. Debate, Madrid.
- AMOROSO, María Inés & BOSCH, Anna & CARRASCO, Cristina & FERNÁNDEZ, Hortensia & MORENO, Neus** (2003), *Malabaristas de la vida. Mujeres, tiempos y trabajos*, Ed. Icaria, Col. Más Madera, nº 44, Barcelona.
- ARENDT, Hanna** (1998), *La condición humana*, Ed. Paidós, Col. Estado y Sociedad, Barcelona.
- ARMSTRONG, Nancy** (1991), *Deseo y ficción doméstica. Una historia política de la novela*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos, nº 4, Instituto de la Mujer i Universitat de València, Madrid.

- ASCÓN, Rosa & EDO, M<sup>a</sup> Josep & ALBALADEJO, Gine & BASTIDA, Anna & SÁEZ, Esther** (1988), *Trabajo, producción y espacio industrial*, Vol. 3, Ed. Crítica, Col Enseñanza/Crítica, Barcelona.
- ASCÓN, Rosa & EDO, M<sup>a</sup> Josep & ALBALADEJO, Gine & SÁEZ, Esther** (1989), "El estudio del espacio. La Geografía del género", *L'ensenyament de les ciències socials: un discurs excloent*, I Jornades Internacionals de Coeducació, València, pp. 197-212.
- ASTRÁGALO** (1996), *Espacio y género. Itinerarios al Paraíso*, nº 5, Nov., Ed. Celeste Instituto Español de Arquitectura, Universidades de Alcalá y Valladolid, Alcalá de Henares.
- AUGÉ, Marc** (2000), *Los no lugares. Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*, Ed. Gedisa, Serie Cla-de-ma, Antropología, Barcelona.
- AYMERICH, Pilar & PESSARRODONA, Marta** (1993), *Montserrat Roig: un retrat*, Institut Català de la Dona i Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- AYMERICH, Pilar & PESSARRODONA, Marta** (1996), *Maria Aurèlia Capmany: un retrat*, Institut Català de la Dona i Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- BACHELARD, Gaston** (2000), *La poética del espacio*, Ed. Fondo de Cultura Económica, Col. Breviarios, nº 183, 2<sup>a</sup> ed., Madrid.
- BADINTER, Elisabeth** (1981), *¿Existe el amor maternal?*, Ed. Paidós-Pomare, Traducción de Marta Vassallo, Barcelona.
- BALBO, Laura** (1990), "Una ley para las horas futuras", *Mientras Tanto*, nº 42, Sept.-Octu., Barcelona, pp.59-63.
- BALCELLS, Albert (coord.)** (1980), *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*, Ed. Edhasa, Barcelona, pp.687-730.
- BALLARÍN, Pilar & MARTÍNEZ, Cándida (eds.)** (1995), *Del patio a la plaza. Las mujeres en las sociedades mediterráneas*, Universidad de Granada, Instituto de Estudios de la Mujer, Col. Feminae, Granada.
- BARBAL, Maria** (1993), *Mel i metzines*, Ed. Quinze Grans Èxits, nº 10, Barcelona.
- BARBAL, Maria** (1994), *Càmfora*, Ed. La Magrana, Col. Les ales esteses, nº 50, 6<sup>a</sup> ed., Barcelona.
- BARBAL, Maria** (1999), *Carrer Bolívia*, Ed.62, Col. El Balancí, nº 349, 3<sup>a</sup> ed., Barcelona.
- BARTHES, Roland** (1967), "Semiología y urbanismo", dins *La aventura semiológica*, Ed. Paidós, Col. Comunicación, Barcelona, pp. 257-266.

- BAUDELAIRE, Charles** (1996), "El pintor de la vida moderna", dins *Salones de arte y otros escritos*, Ed. Visor, Madrid, pp.349-392.
- BAYLINA, Mireia** (1997), "Metodologia cualitativa y estudios de geografía y género", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 30, UAB, pp.123-138.
- BENERÍA, Lourdes** (1977), *Mujer, economía y patriarcado durante la España franquista*, Ed. Anagrama, Cuadernos Anagrama, nº 151, Serie Documentos, Barcelona.
- BENERÍA, Lourdes** (1987), "¿Patriarcado o sistema económico? Una discusión sobre dualismos metodológicos", dins **AMORÓS, Celia et al.**, *Mujeres: ciencia y práctica política*, Ed. Debate, Madrid, pp.39-54.
- BENERÍA, Lourdes** (1991), "Globalización de la economía y el trabajo de las mujeres", *Economía y Sociología del Trabajo*, nº 13-14, pp.23-35.
- BENERÍA, Lourdes** (1993), "Comptabilitzant el treball de les dones: una avaluació del progrés de dues dècades", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 22, UAB, pp.91-113.
- BENJAMÍN, Walter** (1972), "El flâneur", dins *Poesía y capitalismo. Iluminaciones II*, Ed. Taurus, Madrid, pp.49-83.
- BERTRANA, Aurora** (1973), *Memòries fins al 1935*, Ed. Pòrtic, Col. Memòries nº12, Barcelona.
- BERTRANA, Aurora** (1975), *Memòries del 1935 fins al retorn a Catalunya*, Ed. Pòrtic, Col. Memòries nº 16, Barcelona.
- BIEDER, MARYELLEN** (1998), "Emilia Pardo Bazán y la emergencia del discurso feminista", dins **ZAVALA, Iris M. (coord.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Vol. V. *La literatura escrita por mujer (del s. XIX a la actualidad)*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, nº 101, Col. Pensamiento crítico/ Pensamiento utópico, Barcelona, pp.75-110.
- BISQUERT, Adriana & NAVARRO, Isabel (coord.)** (1995), *Ciudad y Mujer*, Actas del curso: Urbanismo y Mujer. Nuevas visiones del espacio público y privado, Ed. Seminario Permanente "Ciudad y Mujer", Madrid.
- BOWLBY, Sophie**(1989), "Geografía feminista en Gran Bretaña: una década de cambio", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 14, UAB, pp.15-29.
- BOFILL, Anna & DUMENJÓ, Rosa Maria & SEGURA, Isabel** (1998), *Las mujeres y la ciudad. Manual de recomendaciones para una concepción del entorno habitado desde el punto de vista del género*, Fundació Maria Aurèlia Capmany, Barcelona.
- BOOTH, Chris & DARKE, Jane & YEANDLE, Susan (eds.)**, *La vida de las mujeres en las ciudades. La ciudad, un espacio para el cambio*, Ed. Narcea, Col. Mujeres, Madrid.

- BORDERÍAS, Cristina** (2001), "Suponiendo que ese trabajo lo hace la mujer. Organización y valoración de los tiempos de trabajo en la Barcelona de mediados del siglo XIX", dins **CARRASCO, Cristina (ed.)**, *Tiempos, trabajos y género*, Jornadas organizadas por el grupo *Treballs, institucions i gènere*, Publicacions UB, Barcelona, pp.103-128
- BRU, Josepa** (1993), "Medi ambient i equitat: la perspectiva del gènere", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 22, UAB, pp.117-129.
- BUTLER, Judith** (2001), *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*, Ed. Paidós-Universidad Nacional Autónoma de México, Col. Género y Sociedad, nº 5, Programa Universitario de Estudios de Género, Barcelona-Buenos Aires.
- BUTTNER, Anne** (1985), "Hogar, campo de movimiento y sentido del lugar", en **GARCIA RAMON, M.Dolors (eds.)**, *Teoría y método en la Geografía humana anglosajona*, Ed. Ariel Geografía, Barcelona, pp.227-241.
- CABALLÉ, Anna** (1998), "Memorias y autobiografías escritas por mujeres (siglos XIX y XX)", dins **ZAVALA, Iris M. (coord.)**, *breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Vol. V, *La literatura escrita por mujer (del s. XIX a la actualidad)*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, Pensamiento crítico/Pensamiento utópico, nº 101, Barcelona, pp.111-137.
- CABALLÉ, Alba** (1996), "L'observació visual en l'ús de l'espai públic. L'experiència de l'enfocament de gènere en tres places de S. Cugat del Vallés", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 28, UAB, pp.153-161.
- CABALLÉ, Alba** (1997), "Aproximación marco teórico y metodológico en la investigación de geografía del género", *Cuadernos Geográficos*, nº 27, pp.7-27.
- CABALLÉ, Anna** (1998), "Memorias y autobiografías escritas por mujeres (siglos XIX y XX)", dins **ZAVALA, Iris M. (coord.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Vol.V, *La literatura escrita por mujer (del siglo XIX a la actualidad)*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, Pensamiento crítico/Pensamiento utópico, nº 101, pp.111-137.
- CALVINO, Italo** (1993), *Les ciutats invisibles*, Ed. Empúries, Col. Narrativa, nº 30, 2ª ed., Barcelona.
- CAMPILLO, Xavier** (1989), "Geografía i literatura a l'Alt Pirineu Català: bases per a un mètode de treball humanístic a partir de la literatura", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 15, UAB, pp.111-122.
- CAMPILLO, Xavier** (1991-1992), "Geografía i literatura a l'Alt Pirineu català: la interpretació del món viscut", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 19-20, UAB, pp.143-158.

- CAMPILLO, Xavier** (1992), *Geografia i Literatura a l'Alt Pirineu Català*, Cuaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida, Col.Espai/Temps nº10, Univ.Barcelona, Lleida.
- CAMPOAMOR, Clara** (1981), *El voto femenino y yo*, LaSal, Edicions de les dones, Barcelona.
- CAMPS, Victòria** (1998), *El siglo de las mujeres*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos, nº 45, Universitat de València-Instituto de la Mujer, Madrid.
- CANO, José Luis** (1990), "Introducción", dins *Antologia de los poetas del 27*, Ed. Espasa Calpe, 6<sup>a</sup>ed., Madrid, pp.17-34.
- CÀNOVES, Gemma** (1990), *Mujer, trabajo y explotación agraria familiar: un análisis desde la geografía del género*, Tesi doctoral, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CÀNOVES, Gemma** (1995), "Estructura familiar i treball de la dona a l'agricultura: el cas d'Osona i el Baix Empordà", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 26, UAB, Bellaterra, pp.53-71.
- CAPEL, Rosa María** (1986), *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, Dirección General de Juventud y Promoción Socio-Cultural, Instituto de la Mujer, Madrid.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1973), *El feminisme a Catalunya*, Ed. Nova Terra, Barcelona.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1975), *La dona a Catalunya*, Col. A l'Abast, nº 36, Ed. 62, 4<sup>a</sup> ed., Barcelona.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1991), "Montserrat Roig, ofici i plaer de viure i escriure", *Cultura*, Abril, pp.13-26.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1993), *Obra Completa*, Vol. 1, *Novel·la* Ed. Columna, Barcelona.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1994), *Obra Completa*, Vol. 2, *Novel·la* Ed. Columna, Barcelona.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1995), *Obra Completa*, Vol. 3, *Novel·la*, Ed. Columna, Barcelona.
- CAPMANY, Maria Aurèlia** (1997), *Obra Completa*, Vol.6, *Memòria*, Ed. Columna, Barcelona.
- CAPEL, Horacio** (1973), "Percepción del medio y comportamiento geográfico", *Revista de Geografía VII*, 1-2, Barcelona, pp.58-150.



- CAPEL, Rosa María** (1986), *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, Ministerio de Cultura, 2ª. ed., Madrid.
- CARRASCO, Cristina**(1989), *La valoración del trabajo doméstico: un enfoque reproductivo*, Instituto de la Mujer, Serie Debate nº 9, Ministerio de Cultura, Madrid.
- CARRASCO, Cristina** (1992), "El trabajo de las mujeres: producción y reproducción. Algunas notas para su reconceptualización", *Cuadernos de Economía*, nº 20, pp. 95-109.
- CARRASCO, Cristina** (1991), *El trabajo doméstico y la reproducción social*, Instituto de la Mujer, Madrid.
- CARRASCO, Cristina** (1995), "El treball domèstic i la reproducció social", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 26, UAB i Universitat de Girona, pp. 73-81.
- CARRASCO, Cristina (ed.)** (1999), *Mujeres y Economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*, Ed. Icaria, Barcelona.
- CARRASCO, Cristina (ed.)** (2001), *Tiempos, trabajos y género*, Jornadas organizadas por el grupo *Treballs, institucions i gènere*, Publicacions UB, Barcelona.
- CARRASCO, Cristina & ALABART, Anna & DOMÍNGUEZ, Màrius & MAYORDOMO, Maribel** (2001), "Hacia una nueva metodología para el estudio del trabajo : propuesta para una EPA alternativa", dins **CARRASCO, Cristina (ed.)**, *Tiempos, trabajos y género*, Jornadas organizadas por el grupo *Treballs, institucions i gènere*, Publicacions UB, Barcelona, pp.211-228.
- CARRERAS, Carles** (1985), "La ciutat de Barcelona a les novel·les de Joan Marsé", *Revista Catalana de Geografia*, nº 1, Vol. I, ICC, Barcelona, pp.46-58.
- CARRERAS, Carles** (1988), "Paisaje urbano y novela", *Estudios Geográficos*, Tomo XLIX, nº 191, Abril-Junio, CSIC, Madrid, pp.165-187.
- CARRERAS, Carles** (1993), *Geografia urbana de Barcelona. Espai mediterrani, temps europeu.*, Ed. Oikos-Tau, Barcelona.
- CARRERAS, Carles** (2003), *La Barcelona literària. Una introducció geogràfica*, Ed. Proa, Col. Biblioteca literària, Monografies, nº 9, Barcelona.
- CASTELLS, Manuel** (1977), *Ciudad, democracia y socialismo. La experiencia de las Asociaciones de vecinos en Madrid*, Ed. Siglo XXI, Col. Sociología y política, Madrid.
- CASTELLS, Manuel** (1991), *La cuestión urbana*, Ed. Siglo XXI, 13ª ed., Madrid.

- CASTELLS, Manuel** (2000), *La era de la información: economía, sociedad y cultura, Vol. 1, La sociedad red*, Ed. Alianza Editorial, 2ªed., Madrid.
- CASTELLS, Manuel** (2000), *La era de la información: economía, sociedad y cultura, Vol. 2, El poder de la identidad*, Ed. Alianza Editorial, Madrid.
- CASTELLS, Manuel** (2001), *La era de la información: economía, sociedad y cultura, Vol. 3, Fin de milenio*, Ed. Alianza Editorial, 3ª ed., Madrid.
- CATELLI, Nora** (2001), *Testimonios tangibles. Pasión y extinción de la lectura en la narrativa moderna*, Ed. Anagrama, Col. Argumentos, nº 262, XXIX, Premio Anagrama Ensayo, Barcelona.
- CATELLI, Nora** (1991), *El espacio autobiográfico*, Ed. Lumen, Col. Palabra Crítica, nº 12, Barcelona.
- CHARLON, Anne** (1990), *La condició de la dona en la narrativa femenina catalana (1900-1983)*, Ed. 62, Llibres a l'Abast, nº 256, Barcelona.
- CIXOUS, Hélène** (1995), *La risa de la medusa. Ensayos sobre la escritura*, Ed. Anthropos-Dirección General de la Mujer, Col. Cultura y diferencia, Pensamiento crítico/Pensamiento utópico, nº 88, Barcelona.
- CLOS, Isabel** (1986), "El viatge al treball a Barcelona i entorn", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 8-9, UAB, pp.25-38.
- COCKBURN, Cynthia** (1988), "Maquinaria de dominación: mujeres, hombres y know-how", *Sociología del Trabajo*, Nueva España, nº 3, primavera, pp.92-103.
- COLECTIVO DE MUJERES URBANISTAS** (2000), " El derecho a una ciudad igualitaria", dins **VV.AA.**, *Feminismo. es...y será*, Ponencias mesas redondas y exposiciones, Actas de las Jornadas Feministas, , Asamblea de Mujeres de Córdoba Yerbabuena, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, Córdoba, pp.245-250.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors** (1988), "El cicle de vida familiar: condició social i imatges culturals sobre les dones", **NASH, Mary** (eds.), *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Barcelona, pp.265-282.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors & BODOQUÉ, Iolanda & FERRERES, Sílvia & ROCA, Jordi** (1990), *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*, Alta Fulla, Fundació Serveis de Cultura Popular, nº 9, Barcelona.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors & CONTRERAS, Jaume** (1990a), "El proceso de cambio social", *Agricultura i Societat*, nº 55, Barcelona, 71 pp.

- COOK, Ian G.**(1985), "Consciencia y novela: realidad o ficción en las obras de D.H. Lawrence", en **GARCÍA RAMÓN, María Dolores (eds.)**, *Teoría y método en la Geografía humana anglosajona*, Ed. Ariel Geografía, Barcelona, pp.254-270.
- CORTADA, Esther & SEBASTIÀ, Montserrat** (1988), "La dona i la institucionalització de l'educació", **NASH, Mary (eds.)**, *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Barcelona, pp.207-226.
- COUTRAS, Jacqueline**(1988), *Des villes traditionales aux nouvelles banlieus.L'espace public en féminin*, Sedes, París.
- COUTRAS, Jacqueline**(1989), "Les pratiques spatiales des sexes: quelles problématiques?", *Espace, Population, Sociétés*, nº 1, Université de Lille, pp.11-14.
- COUTRAS, Jacqueline** (1996), *Crise urbaine et espaces sexués*, Ed. Armand Colin, París.
- DE BUSTOS, Pilar & CAPILLA, Sofía & GIL, Alicia (ed.)** (1999), *Mujeres: Espacio y Arquitectura*, nº 6, Col. Mujeres, Ecología y Paz, Año 2468, Ed. Fondo Social Europeo, Proyecto Now, Universitat Jaume I de Castellón, Castellón.
- DE CERTEAU, Michel** (2001), "La invención de lo cotidiano I. Artes de hacer", Universidad Iberoamericana, Departamento de Historia, Instituto Tecnológico y de Estudios Superiores de Occidente (fotocopiado), pp.103-122.
- DE ESPAÑA, Ramón** (2001), "Amigos y vecinos: Víctor Jou", *El País* 22 de Abril, pp.12
- DE LA FUENTE, Inmaculada** (2002), *Mujeres de la posguerra. De Carmen Laforet a Rosa Chacel: historia de una generación*, Ed. Planeta, Col. Historia y Sociedad, Barcelona.
- DE PIZAN, Christine** (1990), *La ciutat de les dames*, Ed. de l'Eixample, Espai de dones, Col. Clàssiques, nº 10, Barcelona.
- DE SEGARRA, Joan** (2001) "Con vino y azúcar", *El País* 29 de Junio
- DELPHY, Christine** (1982), *Por un feminismo materialista. El enemigo principal y otros textos*, LaSal, Ed. Les dones, Col. Cuadernos Inacabados, nº 2-3, 2ª ed., Barcelona.
- DELPHY, Christine** (1987), "Modo de producción doméstico y feminismo materialista", **AMORÓS, Celia et al.**, *Mujeres: ciencia y práctica política*, Debate, Madrid, pp.17-32.
- DEL VALLE, Teresa** (1997), *Andamios para una nueva ciudad. Lecturas desde la antropología*, Ed. Cátedra, Col. Feminismo, nº 39, Universitat de València-Instituto de la Mujer.

- D'ORS, Eugeni** (1982), *La Ben Plantada. Gualba la de mil veus*, Ed. 62 i la "Caixa", Col. Les millors obres de la literatura catalana, nº 34, Barcelona.
- DÍAZ-DIOCARETZ, Myriam & ZAVALA, Iris M. (coords.)** (1993), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana). Vol. 1. Teoría feminista: discursos y diferencia*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y diferencia, Pensamiento crítico/ Pensamiento utópico, nº 80, Barcelona.
- DÍAZ MUÑOZ, María Ángeles** (1989), "Movilidad femenina en la ciudad. Notas a partir de un caso", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 14, UAB, pp.219-239.
- DI FEBO, Giuliana** (1979), *Resistencia y movimiento de mujeres en España (1936-1976)*, Ed. Icaria, Barcelona.
- DOCUMENTS D'ANÀLISI GEOGRÀFICA** (1989), nº 14, Monogràfic sobre *Geografia i gènere*, UAB, Bellaterra.
- DOCUMENTS D'ANÀLISI GEOGRÀFICA** (1995), nº 26, Monogràfic sobre *Treball, ocupació i vida quotidiana de les dones: el cas de l'Europa meridional*, UAB i Universitat de Girona, Bellaterra.
- DOCUMENTS D'ANÀLISI GEOGRÀFICA** (1999), nº 34, Dossier *Noves geografies culturals*, UAB i Universitat de Girona, Bellaterra.
- DOMINGO, Miquel & BONET, María Rosa** (1998), *Barcelona i els moviments socials urbans*, Ed. Mediterrània, Fundació Jaume Bofill, Barcelona.
- DOMÍNGUEZ, Pilar** (1991), "La Segunda República", dins **ANDERSON, Bonie S. & ZINSSER, Judith P.**, *Historia de las Mujeres: una historia propia*, Ed. Crítica, Barcelona, pp.634-640.
- DOMÍNGUEZ, Pilar & GARCÍA-NIETO, M<sup>a</sup> Carmen** (1991), "Franquismo: represión y letargo de la conciencia feminista, 1939-1977", dins **ANDERSON, Bonie S. & ZINSSER, Judith P.**, *Historia de las Mujeres: una historia propia*, Ed. Crítica, Barcelona, pp.640-648.
- DUPLÁA, Cristina** (1989), "Les dones i el pensament conservador català contemporani", dins **NASH, Mary (eds.)**, *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Barcelona, pp.173-189.
- DUPLÁA, Christina** (1996), *La voz testimonial en Montserrat Roig*, Ed. Icaria, Col. Antrazyt, nº 98, Barcelona.
- DUPLÁA, Christina** (1998), "Ideologia i estètica de la ciutat a l'obra de Montserrat Roig", *DUODA. Revista d'estudis feministes*, nº 10, Barcelona, pp.51-62.
- DURÁN, María Ángeles** (1986), *La jornada interminable*, Ed. Icaria, Barcelona.

- DURÁN, María Ángeles** (1998), *La ciudad compartida. Conocimiento, afecto y uso*, Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, Madrid.
- DURÁN, María Ángeles & REY, José Antonio (ed.)** (1987), *Literatura y vida cotidiana*, Actas IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, Universidad Autónoma de Madrid, Zaragoza.
- DURÁN, María Ángeles & HERAS, Dolores & GARCÍA, Cristina & CAILLAVET, France & MOYER, Melissa** (1988), *De puertas adentro*, Ministerio de Cultura-Instituto de la Mujer, Serie Estudios, nº 12, Madrid.
- ECKER, Gisela (ed.)** (1986), *Estética feminista*, Ed. Icaria, Col. Antrazyt, nº 44, Barcelona.
- ECO, Umberto** (2002), *Cómo se hace una tesis. Técnicas y procedimientos de estudio, investigación y escritura*, Ed. Gedisa, Biblioteca de educación, nº 7, Herramientas universitarias, Barcelona.
- ENA, Angela** (1989), *Novelas breves de escritoras españolas (1900-1936)*, Ed. Castalia, Col. Biblioteca de Escritoras nº10, Instituto de la Mujer, Madrid.
- ENRÍQUEZ, Cristina** (2000), "Siglo XIX: narradoras, poetas, dramaturgas", dins **ZAVALA, Iris M. (coord.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua catalana, gallega y vasca)*, Vol. VI, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, nº 112, Barcelona, pp.62-75.
- ESPADA, Arcadi (ed.)** (1998), *Dietario de postguerra*, Ed. Anagrama, Col. Crónicas Anagrama, nº 36, Barcelona.
- ESTÉBANEZ, José** (1992), "Los estudios sobre la percepción en la geografía española", dins *Geografía en España (1970-1990). Aportación española al XXVIIº Congreso de la Unión Geográfica Internacional*, Real Sociedad Geográfica-Asociación de Geógrafos Españoles, Fundación BBV, Madrid, pp.303-306.
- ESTIRADO, Ana & GARCÍA-ROSALES, Cristina (coord. i ed.)** (2001), *La mujer construye. IV Encuentro en la Arquitectura: la casa mediterránea*, Instituto Español de Arquitectura de la Universidad de Alcalá-Dirección General de la Mujer de la Comunidad de Madrid, Madrid.
- ESTIRADO, Ana & GARCÍA-ROSALES, Cristina (coord. i ed.)** (2002), *V Encuentro en la arquitectura: la casa mediterránea*, Instituto Español de Arquitectura de la Universidad de Alcalá-Dirección General de la Mujer de la Comunidad de Madrid, Madrid.
- FAGNANI, Jeanne** (1977), "Activités féminines et transports urbains", *Annales de Géographie*, nº 477, Sep.-Oct., pp.542-561.

- FAGNANI, Jeanne** (1987-1988), "Trajets domicile-travail et modes de vie des mères actives l'exemple de l'agglomération parisienne", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, nº 13-14, Desembre-Març, pp.63-81.
- FAGNANI, Jeanne & CHAUVIRÉ, Yves**,(1989), "La actividad de las mujeres con hijos en la aglomeración parisina (1975-1982)", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 15, UAB, pp.39-66.
- FAGOAGA, Concha** (1985), *La voz y el voto de las mujeres. El sufragismo en España 1877-1931*, Ed. Icaria, Col. Antrazyt, nº 39, Barcelona.
- FALCÓN, Lidia** (1979), *Los hijos de los vencidos (1939-1949)*, Ed. Pomaire, Barcelona.
- FARRERAS, Elvira** (1994), *El Putxet. Memòries d'un paradís perdut*, Ed. La Campana, 4ª ed. Barcelona.
- FEBRÉS, Xavier** (1979), "El feminismo es mi causa", *Valencia Semanal*, 28 de Enero, Fons documental Montserrat Roig.
- FERNÁNDEZ-MARTORELL, Mercedes (ed.)** (1988), *Leer la ciudad. Ensayos de antropología urbana*, Ed. Icaria, Col. Antrazyt, nº 50, Barcelona.
- FIRESTONE, Shulamith** (1976), *La dialéctica del sexo*, Ed. Kairós, Barcelona.
- FOLGUERA, Pilar**(1982), "La presión del espacio urbano sobre la actividad cotidiana de la mujer:espacio interior y exterior", *Estudios Territoriales*, nº 5, Madrid, pp. 107-124.
- FONS DOCUMENTAL MONTSERRAT ROIG (UI.5), (UI.10), (UI.13), (UI.16), (UI.17) (UI.18), (UI.22), (UI.82)**, Arxiu Nacional de Catalunya, Sant Cugat del Vallès.
- FOSTER, David W.** (1981), "Nada", dins **RICO, Francisco**, *Historia y crítica de la literatura española*, Vol. 8, Ed. Crítica, Barcelona, pp.386-391.
- FOUCAULT, Michel** (1987), *Historia de la sexualidad. Vol. 1. La voluntad del saber*, Ed. Siglo XXI, 14ª ed., Madrid.
- FOUCAULT, Michel** (1987), *Historia de la sexualidad. Vol. 2. El uso de los placeres*, Ed. Siglo XXI, 3ª ed., Madrid.
- FOUCAULT, Michel** (1987), *Historia de la sexualidad. Vol. 3. La inquietud de sí*, Ed. Siglo XXI, Madrid.
- FOUCAULT, Michel** (2000), *Vigilar y castigar. Nacimiento de la prisión*, Ed. Siglo XXI, Col. Criminología y Derecho, 12ª ed., Madrid.
- FOURIER, Charles** (1975), *Nuevo mundo amoroso*, Ed. Fundamentos, Col. Espiral/Ensayo, nº 10, Madrid.

- FREIXAS, Laura** (2000), *Literatura y mujeres. Escritoras, público y crítica en la España actual*, Ed. Destino, Col. Ánkora y Delfín, nº 898, Barcelona.
- GALERA, Montserrat & ROCA, Francesc & TARRAGÓ, Salvador** (1972), *Atlas de Barcelona (s.XVI-XX)*, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, Ed. A.T.E., Barcelona, 1ª edición.
- GALERA, Montserrat & ROCA, Francesc & TARRAGÓ, Salvador** (1982), *Atlas de Barcelona (s.XVI-XX)*, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, Ed. A.T.E., Barcelona, 2ª edición.
- GALLEGRO, María Teresa** (1983), *Mujer, Falange y Franquismo*, Ed. Taurus, Col. Biblioteca Política Taurus, nº 48, Barcelona.
- GARCÍA, Consuelo** (1983), *Las cárceles de Soledad Real. Una vida*, Ed. Alfaguara, Col. Nostromo, Madrid, 2ª ed.
- GARCÍA BALLESTEROS, Aurora** (1982), "El papel de la mujer en el desarrollo de la Geografía", dins **DURÁN, M. Angeles (ed.)**, *Liberación y utopía*, Ed. Akal Universitaria nº 32, Madrid, pp.119-141.
- GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (eds.)** (1986), *El uso del espacio en la vida cotidiana*, Seminario de Estudios de la Mujer, Actas IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, Universidaed Autónoma de Madrid, Madrid.
- GARCÍA BALLESTEREOS, Aurora (eds.)** (1992), *Geografía y Humanismo*, Ed. Ariel, Barcelona.
- GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (coord.)** (1998), *Métodos y técnicas cualitativas en geografía social*, Ed. Oikos-Tau, Barcelona
- GARCÍA NIETO, Mª Carmen** (1993), "Trabajo y oposición popular de las mujeres durante la dictadura franquista", dins **DUBY, Georges & PERROT, Michelle**, *Historia de las mujeres. Vol. 5. El siglo XX*, Taurus Ed., Madrid, pp. 661-671.
- GARCÍA RAMÓN, Maria Dolors (eds.)** (1985), *Teoría y método en la Geografía humana anglosajona*, Ed. Ariel Geografía, Barcelona, pp.217-226.
- GARCÍA RAMÓN, Maria Dolors** (1985a), "El análisis de género y la geografía: reflexiones en torno a un libro reciente", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 6, UAB, pp.133-143.
- GARCÍA RAMÓN, Maria Dolors** (1989), "Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en Geografía Humana", *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, nº 9, Madrid, pp.27-48.

- GARCÍA RAMÓN, Maria Dolors** (1989b), "Género, espacio y entorno: ¿Hacia una renovación conceptual de la geografía? Una introducción", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 14, UAB, pp.7-13.
- GARCÍA RAMÓN, Maria Dolors** (1990), "La división sexual del trabajo y el enfoque de género en el estudio de la agricultura de los países desarrollados", *Agricultura y Sociedad*, nº 55, pp.251-277.
- GARCÍA RAMÓN, Maria Dolors** (1993), "Medi ambient, espai, paisatge i lloc. Una perspectiva des de la Geografia del gènere", *Treballs de Geografia*, nº 44, Universitat de les Illes Balears, pp.39-45.
- GARCÍA RAMÓN, Maria Dolors** (1998), "Gènere, espai i societat: una panoràmica de la geografia internacional a finals dels anys 90", *Cuadernos de Geografía*, nº 64, València, pp.295-312.
- GARCÍA RAMÓN, Maria Dolors** (2002), "Viajeras europeas en el mundo árabe: un análisis desde la geografía feminista y poscolonial", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 40, UAB i Universitat de Girona, Bellaterra, pp.105-130.
- GATELL, Cristina** (1993), *Dones d'ahir, dones d'avui*, Ed. Barcanova, Biblioteca bàsica d'història de Catalunya, nº 39, Barcelona.
- GEORGE, Pierre** (1980), *Geografía urbana*, Ed. Ariel, Col. ElCano, Barcelona.
- GIDDENS, Anthony** (2000), *La transformación de la intimidad. Sexualidad, amor y erotismo en las sociedades modernas*, Ed. Cátedra, Col. Teorema, 3ª ed., Madrid.
- GIDDENS, Anthony** (2000), *Modernidad e identidad del yo. El yo y la sociedad en la época contemporánea*, Ed. Península, Col. Historia, Ciencia, Sociedad, nº 257, 3ª ed., Barcelona.
- GIULIANO, G.**(1979), "Public Transportation and the travel needs for women", *Traffic Quarterly*, nº 33, pp. 607-616.
- GODAYOL, Pilar** (2003), *Germanes de Shakespeare. 20 del XX.*, Ed. Eumo, Col. Capsa de Pandora, nº 4, Vic, pp.41-53;119-132.
- GRAU, Elena** (1990), "El tiempo es un perro que muerde sobre todo a las mujeres", *Mientras Tanto*, nº 42, Sept.-Octu., Barcelona, pp. 43-44.
- GRAU, Elena** (1993) "De la emancipación a la liberación y la valoración de la diferencia. El movimiento de mujeres en el Estado español 1965-1990", dins **DUBY, Georges & PERROT, Michelle (eds.)**, *Historia de las mujeres. Vol. 5. El siglo XX*, Taurus Ed., Madrid, pp. 672-683
- HANSON, Susan & HANSON, P.** (1980), "Gender and urban activity patterns in Uppsala, Sweden", *Geographical Review*, nº 70(3), pp.193-219.



- HERNÁNDEZ PEZZI, Carlos** (1998), *La ciudad compartida. El género de la arquitectura*, Ed. Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, Instituto de la Mujer, Madrid.
- HOBBSAWM, Eric** (1995), *Historia del siglo XX*, Ed. Crítica, Serie Mayor, Barcelona.
- HOWE, A. & O'CONNOR, K.**, (1982) "Travel to work and labour force participation of men and women in an Australian Metropolitan Area", *Professional Geographer*, 34(1), pp.50-64.
- HURTADO, Amparo** (1998), "Biografía de una generación: las escritoras del noventa y ocho", dins **ZAVALA, Iris M. (coord.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Vol. V., *La literatura escrita por mujer (del s. XIX a la actualidad)*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, Pensamiento crítico/ Pensamiento utópico, nº 101, Barcelona, pp. 139-154.
- IRIGARAY, Luce** (1985), *El cuerpo a cuerpo con la madre. El otro género de la naturaleza. Otro modo de sentir*, LaSal, Edicions de les dones, Col. Cuadernos inacabados, nº 5, Barcelona.
- IRIGARAY, Luce** (1994), *Amo a ti. Bosquejo de una felicidad en la història*, Ed. Icaria, nº 74, Barcelona.
- IZQUIERDO, Jesusa & DEL RÍO, Olga & RODRÍGUEZ, Agustín** (1988), *La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo*, Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer, Serie Estudios, nº 20, Instituto de Estudios Metropolitanos y Corporación Metropolitana de Barcelona, Madrid.
- JULIANO, Dolores** (1992), *El juego de las astucias. Mujer y construcción de modelos sociales alternativos*, Ed. Horas y Horas, Cuadernos Inacabados nº 11, Madrid.
- JULIANO, Dolores & LÓPEZ, Marian & MARTÍNEZ, Noemí i altres** (2001), *Las mujeres en la enseñanza de las Ciencias Sociales*, Ed. Síntesis, Col. Educación-Didáctica de las Ciencias Sociales, nº 3, Madrid.
- KARR, Carme** (1910), *Cultura femenina (Estudi i Orientacions)*, Conferències donades a l'Ateneu Barcelonès, Dies 6,13 i 20 d'Abril de 1910, Tip. L'Avenç.
- KARR, Carmen & MONSERDÀ, Dolores & SENSAT, Rosa & SERRANO, Leonor DOMÈNECH, María** (1916), *Educación Femenina*, Ciclo de conferencias desarrolladas en el Ateneo Barcelonés, Días 31 de enero y 1,3, 4 y 5 de febrero de 1916, Ed.Librería Parera, Barcelona.
- KARSTEN, Lia & MEERTENS, Donny** (1991-1992)," La geografía del género:sobre visibilidad, identidad y relaciones de poder", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 19-20, UAB, pp.181-193.

- LAFORET, Carmen** (1988), *Nada*, Ed. destino, Col. Destinolibro, nº 57, 11ª ed., Barcelona,
- LE CORBUSIER** (1999), *Precisiones. Respecto a un estado actual de la arquitectura y del urbanismo*, Ed. Apóstrofe, Barcelona.
- LEÓN, María Teresa** (1999), *Memoria de la melancolía*, Ed. Galaxia Gutenberg, Barcelona.
- LERNER, Gerda** (1990), *La creación del patriarcado*, Ed. Crítica, Col. Historia y Crítica, Barcelona.
- LITTLE, Jo & PEAKE, Linda & RICHARDSON, Pat (eds.)**, (1988), *Women in cities: Geography and gender in the urban environment*, MacMillan Education, Londres.
- LORAUX, Nicole** (1989), *Maneras trágicas de matar a una mujer*, Ed. Visor, Col. Literatura y debate crítico, nº 3, Madrid.
- LYNCH, Kevin** (2001), *La imagen de la ciudad*, Ed. Gustavo Gili, Col. Reprints, 5ª ed., Barcelona.
- LUNA, Joana & MACIÀ, Elisenda**(1988), "L'associacionisme femení: catolicisme social, catalanisme i lleure", dins **NASH, Mary (eds.)**, *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Barcelona, pp.227-242.
- LLEDÓ, Eulàlia & OTERO, Mercè** (1994), *Dotze escriptors i una guia bibliogràfica*, Col. Quaderns per a la coeducació, nº 6, Institut de Ciències de l'Educació, UAB, Barcelona.
- LLOVET, Jordi** (1998), "Literatura i ciutat. Del mite al dialoguisme", dins **NOGUÉ, Joan (ed.)**, *La ciutat. Visions, anàlisis i reptes*, Ajuntament i Universitat de Girona, Girona, pp.83-90.
- MARÇAL, Maria-Mercè & JULIÀ, Lluïsa** (1998), "En dansa obliqua de miralls.Pauline M.Tarn (Renée Vivien), Caterina Albert (Víctor Català) i Maria-Antònia Salvà", *DUODA. Revista d'estudis feministes*, nº 14, Barcelona, pp.63-71.
- MARSAL, Juan Francisco** (1980), "Intelectuales barceloneses e intelectuales madrileños", dins **RICO, Francisco**, *Historia y crítica de la literatura española, Vol.8, Época contemporánea: 1939-1980*, Ed. Crítica-Grijalbo, Barcelona, pp.93-103.
- MARTÍ, Antoni** (2001), *L'erosió*, Ed. 62, Barcelona.
- MARTÍN GAITE, Carmen** (1994), *Usos amorosos de la postguerra española*, Ed. Anagrama, Barcelona
- MATUTE, Ana María** (1984), *Primera memoria*, Ed. Destinolibro, nº 7, 5ª ed., Barcelona

- McDONOGH, Gary W.**(1988), "Ciudades de mujeres: literatura, poder y situación en Barcelona a principios del s.XIX", *Estudios Geográficos*, nº 191, Barcelona, pp.189-208.
- McDOWELL, Linda** (1989), "Women, Gender and the Organisation of Space", dins **GREGORY et al.**, *Horizons in Human Geography*, Cambridge University Press and the Open University, pp.128-147.
- McDOWELL, Linda** (2000), *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos, nº 60, Universitat de València-Instituto de la Mujer, Madrid.
- McDOWELL, Linda & MASSEY, Doreen** (1984), "A woman's place", dins **MASSEY, Doreen et al.(eds)**, *Geography Matter: a Reader*, Cambridge University Press and the Open University, pp.128-147.
- McNERNEY, Kathleen** (2000), "Mercè Rodoreda", dins **ZAVALA, Iris M. (coord. gral.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua catalana, gallega y vasca)*, Vol. VI, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, nº 112, Barcelona.
- MIES, Maria & SHIVA, Vandana** (1997), *Ecofeminismo. Teoría, crítica y perspectivas*, Ed. Icaria, Col. Antrazyt III, Barcelona.
- MIRALLES, Carme** (1997), *Transport i ciutat. Reflexió sobre Barcelona contemporània*, Ed. Universitat Autònoma de Barcelona, Col. Ciència i Tècnica, nº 10, Bellaterra.
- MOI, Toril** (1988), *Teoría literaria feminista*, Ed. Cátedra, Col. Crítica y Estudios literarios, Madrid.
- MONK, Janice & GARCÍA RAMÓN, M.Dolors** (1987), "Geografía feminista: una perspectiva internacional", *DOCUMENTS D'ANÀLISI GEOGRÀFICA*, nº 10, UAB, pp.147-157.
- MONSERDÀ, Dolors** (1991), *La fabricantà*, Ed. de l'Eixample, Espai de dones, Col. Clàssiques, nº 6, Barcelona.
- MONTEYS, Mónica (ed.)** (1999), *Heroínas de ficción*, Ed. del Bronce, nº 14, Barcelona.
- MATUTE, Ana M<sup>a</sup>** (1984), *Primera memoria*, Ed. Destino, Col. Destinolibro, nº 7, Barcelona.
- MORENO, Amparo** (1986), *El arquetipo viril protagonista de la historia. Ejercicios de lectura no androcéntrica*, Ed. Lasal, Cuadernos Inacabados nº 6, Barcelona,
- MORENO, Amparo** (1988), "La réplica de las mujeres al franquismo", dins **FOLGUERA, Pilar (comp.)**, *El feminismo en España: dos siglos de historia*, Ed. Pablo Iglesias, Madrid, pp.85-110.

- MORENO, Amparo** (1991), *Pensar la historia a ras de piel*, Ed. de la Tempestad, Ideas nº 2, Barcelona.
- MUÑOZ, F.M.**(1994?), "De la cuina tayloritzada a la cuina aerodinàmica: Discurs de l'habitatge i discurs de gènere" (Resum fotocopiats per publicar en la Revista -3-ZU del Departament de composició Arquitectònica de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona), Barcelona, pp.1-8.
- MURILLO, Soledad** (1995), "Los peligros de asimilar <<privado>> a <<domèstic>>", *Mujeres*, nº 19, Instituto de la Mujer, Madrid.
- MURILLO, Soledad** (1996), *El mito de la vida privada. De la entrega al tiempo propio*, Ed. Siglo XXI, Madrid.
- MURILLO, Soledad** (2001), "Pacto social o negación entre géneros en el uso del tiempo laboral", dins **CARRASCO, Cristina (ed.)**, *Tiempos, trabajos y género*, Jornadas organizadas por el grupo *Treballs, institucions i gènere*, Publicacions UB, Barcelona, pp.151-164.
- NASH, Mary** (1983), *Mujer, familia y trabajo en España, 1875-1936*, Anthropos, Ed. del Hombre, Col. Historia, ideas y textos, nº 5, Barcelona.
- NASH, Mary** (1988), "Trellat, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a la Catalunya contemporània", dins **NASH, Mary (eds.)**, *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Barcelona, pp. 153-171.
- NASH, Mary** (1988b), "Política, condició social i mobilització femenina", dins **NASH, Mary (eds.)**, *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, Barcelona, pp.243-264.
- NASH, Mary** (1989), *Las Mujeres en la Guerra Civil*, Ministerio de Cultura, Salamanca.
- NASH, Mary** (1990?), *Les dones fan Història*, Catàleg de l'Exposició "Les dones fan Història", Institut Català de la Dona, Barcelona.
- NASH, Mary** (1993), "Maternidad, maternología y reforma eugénica en España 1900-1939", dins **DUBY, Georges & PERROT, Michelle**, *Historia de las mujeres. Vol. 5. El siglo XX*, Taurus Ed., Madrid, pp. 627-645.
- NAVARRO, Rosa** (2000), "*Nada: la mirada al otro y el olvido de sí*", Conferència impartida a la Universitat de Barcelona, el 22 de Març de 2000.
- NICHOLS, Geraldine C.** (1989), *Escribir, espacio propio: Laforet, Matute, Moix, Tusquets, Riera y Roig por sí mismas*, Institute for the Study of Ideologies and Literature, Series Literature and human rights, nº 7, Minneapolis Minnesota.

- NICHOLS, Geraldine C.** (1992), *Des/cifrar la diferencia. Narrativa femenina de la España contemporánea*, Ed. Siglo XXI, Col. Lingüística y teoría literaria, Madrid.
- NIELFA, Glòria** (1991), "El nuevo orden liberal", a **ANDERSON, Bonnie S. & ZINSSER, Judith P.**, *Historia de las Mujeres: una historia propia*, Vol. II, Ed. Crítica, Barcelona, pp.617-634.
- NOGUÉ, Joan** (1983a), "De com la literatura pot ser útil a la Geografia: Reflexions arran de la lectura d'un llibre", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 3, UAB, pp.201-206.
- NOGUÉ, Joan** (1983b), "El bosc, element clau d'un paisatge i d'una comunitat", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 2, UAB, pp.23-67.
- NOGUÉ, Joan** (1985a), "Un assaig de lectura humanista del paisatge tradicional de la Garrotxa a través de la literatura", *Revista Catalana de Geografia*, nº 1, pp.9-25.
- NOGUÉ, Joan** (1985b), "Un mètode de treball humanista", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 6, UAB, pp.67-80.
- NOGUÉ, Joan & ALBET, Abel & GARCÍA RAMÓN, M. Dolors & RIUDOR, Lluís** (1996), "Orientalisme, colonialisme i gènere. *El Marroc sensual i fanàtic* d'Aurora Bertrana", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, UAB, nº 29, pp.87-107.
- NOGUÉ, Joan (ed.)** (1998), *La ciutat. Visions, anàlisis i reptes*, Ajuntament de Girona i Universitat de Girona, Girona.
- OLIVER, M<sup>a</sup> Antònia** (1997), *Antípodes*, Ed. La Magrana, Llibres de Butxaca, nº 31, Barcelona.
- OLIVER, M<sup>a</sup> Antònia** (1997), *Estudi en lila*, Ed. La Magrana, Col. Els Llibres de Butxaca, nº 32, 14<sup>a</sup> ed., Barcelona.
- ORDÓÑEZ, Elizabeth J.** (1998), "Multiplicidad y divergencia: voces femeninas en la novelística contemporánea española", dins **ZAVALA, Iris M. (coord.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Vol. V., *La literatura escrita por mujer (del s.XIX a la actualidad)*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, Pensamiento Crítico/Pensamiento utópico, nº 101, Barcelona, pp.211-237.
- ORTEGA, Nicolás** (1992), "Geografía y Literatura", dins *Geografía en España (1970-1990). Apostación Española al XXVII ° Congreso de la Unión Geográfica Internacional*, Real Sociedad Geográfica-Asociación de Geógrafos Españoles, Fundación BBV, Madrid, pp.307-310.
- PÀMIES, Teresa** (1985), *Dona de pres*, Ed. Proa, Col. A tot vent, nº 170, 3<sup>a</sup> ed., Barcelona,
- PÉREZ, M<sup>a</sup> Teresa** (1996), *Historia de España del siglo XX*, Ed. Crítica, Barcelona.

- PENELAS, M<sup>a</sup> Lluïsa & PORQUERES, Bea (eds.)** (2000), *La ciutat de les dones. Ciutat i ciutadania*, Debat Barcelona (V), Centre de Cultura Contemporània, Urbanitas, Barcelona.
- PENNACCHI, Laura** (1990), "El símbolo dividido", *Mientras Tanto*, nº 42, Sept.-Octu., Barcelona, pp.53-57.
- PERKINS, Charlotte** (1982), *El paper de paret groc*, LaSal, Ed. de les dones, Barcelona.
- PESARRODONA, Marta** (2001), "La dona viatgera, dins *T'estimen i és veritat*, Homenatge-Simposium a M.Roig en el desè aniversari, Residència d'Investigadors, 10 de novembre, Barcelona.
- PINÇON, Michel & PINÇON-CHARLOT, Monique** (1989-1), "Les élites parisiennes: specialisations sociales et sexuales de l'espace", *Espace, Populations, Sociétés*, pp.117-122.
- PONS , Agustí** (2000), *Maria Aurèlia Capmany, l'època d'una dona*, Ed. Columna, Col. Biografies, nº 1, Barcelona.
- PRATS, Maria** (1998) "Geografia feminista i metodologia: reflexió sobre un procés d'aprenentatge paral.lel", *Cuadernos de Geografía*, nº 34, València, pp.313-323.
- PRATS, Maria & CÀNOVES, Gemma & GARCÍA RAMÓN, M.Dolors** (1994), *Les dones i l'ús del temps a Barcelona. El cas del barri de Sants*, Institut d'Estudis Metropolitans i Ajuntament de Barcelona, Salut i Família, Bellaterra.
- PRATT, Geraldine & HANSON, Susan**(1989-1), "Gender, Class and Urban Space: The Case of Worcester, Massachussetts", *Space, Population, Sociétés*, pp.15-26
- RAMOS, María Dolores (dir.)** (1998), *La medida del mundo. Género y usos del tiempo en Andalucía*, Instituto Anadaluz de la Mujer, Sevilla-Málaga.
- RAMOS, María Dolores** (1993), "¿Madres de la Revolución? Mujeres en los movimientos sociales españoles (1900-1930)", dins **DUBY, Georges & PERROT, Michelle**, *Historia de las mujeres. Siglo XX*, Vol. 5, Taurus Ed., Madrid, pp.647-659.
- RAMOS TORRE, R.** (1990), *Cronos dividido*, Instituto de la Mujer, Madrid.
- REAL, Neus** (1998), *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, Biblioteca Serra d'Or, Barcelona.
- REGÀS, Rosa** (1999), *Luna lunera*, Ed. Plaza & Janés, Barcelona.
- RICH, Adrienne** (1996), "Heterosexualidad obligatoria y existencia lesbiana (1980)", *DUODA.Revista d'estudis feministes*, nº 10, Barcelona, pp. 15-45.

- RICH, Adrienne** (1983), *Sobre mentiras, secretos y silencios*, Ed. Icaria, Col. Antrazyt, nº 33, Barcelona.
- RIERA, Carme** (1982), “Literatura femenina ¿un lenguaje prestado?”, *Quimera*, nº 18, Barcelona, pp.9-12.
- RIERA, Carme** (1993), “Montserrat Roig: una altra mirada de Barcelona”, ponència impartida en el II Coloquio Ibérico, del Programa Joan Maragall, 19 de novembre, Madrid.
- RIERA, Carme & TORRAS, Meri & CLÚA, Isabel (eds.)**, *Perversas y Divinas. La representación de la mujer en las literaturas hispánicas. El fin de siglo y/o el final del milenio actual*, Vol. 2, Ed. E-Cultura, Col. Tabla Redonda, nº 3, Caracas.
- RIVERA, María-Milagros** (1990), *Textos y espacios de mujeres (Europa, s.IV-XV)*, Ed. Icaria, Col. Antrazyt nº 56, Barcelona.
- RIVERA, María-Milagros** (1994), *Nombrar el mundo en femenino. Pensamiento de las mujeres y teoría feminista*, Ed. Icaria-Antrazyt, nº 75, Barcelona.
- ROCA, Maria Mercè** (2001), *El món era a fora. L'educació sentimental de les dones catalanes durant el franquisme*, Ed. Planeta, Col. Ramón Llull, nº 27, Barcelona.
- RODOREDA, Mercè** (1977), *La plaça del diamant*, Club Editor, Barcelona, 13ª ed.
- RODOREDA, Mercè** (1997), *El carrer de les Camèlies*, Club Editor, Col. El Club dels novel·listes, nº 37, Barcelona, 32ª ed.
- ROIG, Montserrat** (1977), *Els catalans als camps nazis*, Ed. 62, Barcelona
- ROIG, Montserrat** (1978), *Personatges*, Ed. Pòrtic, Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1984), *El feminismo*, Salvat Ed., Col. Temas Clave, Aula Abierta, 2ª ed., Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1985), *L'agulla daurada*, Ed. 62, Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1987), *La veu melodiosa*, Ed. 62, Col. El Balancí, 2ª ed., Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1988), *L'hora violeta*, Ed. 62, Col. El Balancí, nº 127, 9ª ed., Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1990), *Melindros*, Ed. B-Grupo Zeta, Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1991), *Digues que m'estimes encara que sigui mentida. Sobre el plaer solitari d'escriure i el vici compartit de llegir*, Ed. 62, nº 59, 5a. ed., Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1991a), *Ramona, adéu*, Ed. 62, Col. El Cangur, nº 25, 12ª ed., Barcelona

- ROIG, Montserrat** (1991b), *Molta roba i poc sabó...i tan neta que la volen*, Ed. 62, Col. El Cangur, n° 38, 7ª ed., Barcelona
- ROIG, Montserrat** (1992), *El temps de les cireres*, Ed. Cercle de Lectors, Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (1994), *Última crónica. Diario abierto 1990-1991*, Ed. Nexos, Barcelona.
- ROIG, Montserrat** (2001), *Mi viaje al bloqueo*, Ed. Plaza & Janés, Col. Mujeres viajeras, Barcelona.
- ROIG, Montserrat & MISERACHS, Xavier** (1987), *Barcelona a vol d'ocell*, Ed. 62, Barcelona.
- ROVIRA, José Carlos & NAVARRO, José (eds.)** (1994), *Literatura y espacio urbano*, Actas del 1er. Coloquio Internacional (1993), Fundación Cultural CAME, Alicante.
- RUBIO, Ana** (1997), *Feminismo y ciudadanía*, Instituto Andaluz de la Mujer, Junta de Andalucía, Col. Estudios, n° 8, Sevilla.
- RYBCZYNSKI, Witold** (1992), *La casa. Historia de una idea*, Ed. Nerea, 3ª ed., Madrid.
- SABATÉ, Ana & RODRÍGUEZ, Juana M. & DÍAZ, M.Angel** (1995), *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*, Ed. Síntesis, Col. Espacios y sociedades, n° 5, Madrid.
- SABATÉ, Ana & TULLA, Antoni F.** (1992), "Geografía y Género en España. Una aproximación a la situación actual", dins *Geografía en España (1970-1990). Aportación Española al XXVIIº Congreso de la Unión Geográfica Internacional, Real Sociedad Geográfica-Asociación de Geógrafos Españoles*, Fundación BBV, Madrid, pp.277-283.
- SAID, Edward W.** (1996), *Cultura e imperialismo*, Ed. Anagrama, Barcelona.
- SÁNCHEZ, Cristina & ALONSO, Isabel** (1992), *De viva voz: la posguerra en el casco antiguo*, Ed. Estudios municipales, n° 10, Ayuntamiento de Alicante, Alicante.
- SANTISO, Raquel & MOLPECERES, Gerardo** (1998), *Ciudad y mujer. El diseño urbano en la vida de la mujer*, Ayuntamiento de Zaragoza, Área Acción Social y Salud Pública, Zaragoza.
- SANTOS, Milton**,(1978) "De la société au paysage. La signification de l'espace humain", *Herodote*, n° 9, pp.66-73.
- SAU, Victoria** (1986), *Aportaciones para una lógica del feminismo*, LaSal, Edicions de les dones, Col. Cuadernos Inacabados, n° 7, Barcelona.



- SAU, Victoria** (1987), *Diccionario ideològic feminista*, Ed. Icaria, Barcelona.
- SCANLON, Geraldine** (1986), *La polémica feminista en la España Contemporánea. 1868-1974.*, Ed. Akal, Col. España sin espejo, Madrid.
- SEGURA, Isabel** (1995), *Guia de dones de Barcelona. Recorreguts històrics*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- SEGURA, Isabel** (2000), "Itinerarios literarios y urbanos", dins **ZAVALA, Iris M. (coord. gral.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua catalana, gallega y vasca)*, Vol. VI, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, nº 112, Barcelona, pp.76-83.
- SENNET, Richard** (2000), *La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*, Ed. Anagrama, Col. Argumentos, nº 239, Barcelona.
- SENNET, Richard** (2002), *Carne y Piedra. El cuerpo y la ciudad en la civilización occidental*, Ed. Alianza, Madrid.
- SILENO**, nº 6, monogràfic *La casa*, Ed. Identificación y Desarrollo, S.L., Madrid.
- SIMMEL, Georg** (1998), "Las grandes urbes y la vida del espíritu", dins **SIMMEL, Georg**, *El individuo y la libertad. Ensayos de crítica de la cultura*, Ed. Península, Col. Historia, Ciencia y Sociedad, nº 198, 2ª ed., Barcelona, pp.247-261.
- SIMÓ, Isabel-Clara** (1993), *La Nati*, Ed. Columna, nº 117, 3ª ed., Barcelona.
- SIMÓ, Isabel-Clara** (1994), *La salvatge*, Ed. Columna, nº 128, 7ª ed., Barcelona.
- SIMÓ, Isabel-Clara** (1997), *Dones*, Ed. Columna, nº 220, 6ª ed., Barcelona.
- SIMÓ, Isabel-Clara & ROIG, Montserrat** (1985), *Diàlegs a Barcelona*, Ajuntament de Barcelona /Laia, Barcelona.
- SOLSONA, Montserrat** (1991), *Anàlisi demogràfica i territorial de l'activitat femenina. Espanya 1970-1986*, Tesi Doctoral dirigida per la Dra. Anna Cabré i Pla, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- SOLSONA, Montserrat (ed.)**, (1996), *Desigualdades de géneros en los viejos y los nuevos hogares*, Instituto de la Mujer, Ministerio de Asuntos Sociales, Madrid.
- SOPEÑA, Assumpta** (1991), *La transformació de l'espai domèstic a Catalunya al llarg del segle XX: Bases documentals i bibliogràfiques per a l'elaboració de materials didàctics*, Llicència d'estudis del Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya durant el curs 1990-1991.
- STURM-TRIGONAKIS, Elke** (1996), *Barcelona. La novel.la urbana (1944-1988)*, Edition Reichenberger-Estudis Catalans, Kassel.

- SUBIRATS, Marina** (1986), "L'enquesta metropolitana sobre activitats i formes de vida", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 8-9, UAB, pp.105-110.
- SUBIRATS, Marina & MASATS, Marta & CARRASQUER, Pilar** (1992), *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona 1990. Condicions de vida i hàbits de la població, Vol. 6, Condicions de vida de les dones a la ciutat de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Inem, UAB, Barcelona.
- TOBÍO, Constanza & DENCHE, Concha (ed.)** (1995), *El espacio según el género, ¿un uso diferencial?*, Universidad Carlos III y Consejería de Presidencia, Dirección General de la Mujer, Madrid.
- TORRES, Maruja** (1996), *Un calor tan cercano*, Ed. Alfaguara, Madrid.
- TORNS, Teresa** (2001), "El tiempo de trabajo de las mujeres: entre la invisibilidad y la necesidad", dins **CARRASCO, Cristina (ed.)**, *Tiempos, trabajos y género*, Jornadas organizadas por el grupo *Treballs, institucions i gènere*, Publicacions UB, Barcelona, pp.133-147.
- TORNS, Teresa & MIGUÉLEZ, Fausto (coord.)** (2000), *Temps i ciutat. L'estudi del temps a la ciutat més enllà de la seva dimensió horaria*, Quaderns del CESB (Consell Econòmic i Social de Barcelona), Grup d'Estudis Sociològics sobre la vida quotidiana i el treball, CESB, Barcelona.
- TRABA, Marta** (1981), "Hipòtesis sobre una escritura diferente", *Quimera*, nº 13, Barcelona, pp.9-11.
- TRUEBA, Virgínia** (2002), "Espacio y discursos públicos en la cigarrera de Pardo Bazán (unas notas sobre *La tribuna*)", dins **RIERA, Carme & TORRAS, Mery & CLÚA, Isabel (eds.)**, *Perversas y Divinas*, Vol. 2, Ed. E-Cultura, Col. Tabla Redonda, nº 3, Caracas, pp.391-398.
- VAIOU, Dina** (1991-1992), "Hogar y lugar de trabajo: la experiencia de las mujeres en el desarrollo urbano de Atenas", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 19-20, UAB, pp. 123-140.
- VERNET, Maria Teresa** (1986), *Les algues roges*, Ed. LaSal, Ed. de les dones, Col. Clàssiques Catalanes, nº 12, Barcelona.
- VILANOVA, Mercedes** (1995), *Les majories invisibles. Explotació fabril, revolució i repressió*, Ed. Icaria, Barcelona.
- VV.AA.**(1981), *Casabella*, nº 467, Gruppo Editoriale Electa, Marzo 1981, Anno XLV, Torino, pp. 9-59.
- VV.AA.** (1988), *Literatura de dones: una visió del món*, LaSal, Ed. de les dones, Clàssiques Catalanes, nº 16, Barcelona.

- VV.AA.** (1989), *Barcelldones*, Ed. de l'Eixample, Espai de dones, Barcelona.
- VV.AA.** (1990), "El tiempo: las razones de una elección", *Mientras Tanto*, nº 42, Set.-Octubre, Barcelona, pp.45-51.
- VV.AA.** (1991a), *El temps de les dones: de la reflexió a la pràctica*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.(ciclostilat)
- VV.AA.**(1991b), *No creas tener derechos. La generación de la libertad femenina en las ideas y vivencias de un grupo de mujeres*, Librería de Mujeres de Milán, Cuadernos Inacabados nº 10, Ed. Horas y Horas, Barcelona.
- VV.AA.** (1995), "Tiempo y espacio en la vida de las mujeres", *Mujeres*, nº 19, 3er.trimestre, Instituto de la Mujer, Madrid.
- VV.AA.** (1996), "Mujeres y literatura de resistencia", *Duoda. Revista d'estudis feministes*, nº 10, Barcelona, pp.49-114.
- VV.AA.** (1998), *El malestar urbano en la gran ciudad*, Ed. Talasa-Fundación Cultural COAM, Madrid.
- VV.AA.** (1999), *La ciutat que les dones volem*, I Congrés de les Dones de Barcelona, Direcció d'Estratègies de Benestar Social, Consell de les Dones de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- WALKOWITZ, Judith R.** (1995), *La ciudad de las pasiones terribles. Narraciones sobre peligro sexual en el Londres victoriano*, Ed. Cátedra, Col. Feminismos, nº 25, Madrid.
- WILSON, Elizabeth** (2001), *The Contradictions of Culture. Cities, Culture, Women*, Sage Publications, Thousand Oaks-Nova Delhi, Nottingham Trent University.
- WILSON, Caroline** (1998), "Carmen Martín Gaité: la autoridad femenina y el partir de sí", *DUODA. Revista d'estudis feministes*, nº 14, Barcelona, pp.73-82.
- WOOLF, Virginia** (1984), *La señora Dalloway*, Ed. Lumen, Col. Palabra en el tiempo, nº 115, Traducció d'Andrés Bosch, 5ª ed., Barcelona.
- WOOLF, Virginia** (1989), *Una habitación propia*, Ed. Seix Barral, Col. Biblioteca de Bolsillo, 2ª ed., Barcelona.
- WOOLF, Virginia** (1999), *Dones i literatura*, Pròleg d'Isabel-Clara Simó, Ed. Columna, Biblioteca d'idees literàries, Barcelona.
- WOOLF, Virginia** (2002), *Viajes y viajeros*, Prólogo, selección y traducción de Marta Pesarrodona, Ed. Plaza & Janés, Col. Mitos-Voces, nº 10, Barcelona.

**ZAVALA, IRIS M.** (1999), “Introducción. El canon, la literatura y las teorías feministas”, dins **ZAVALA, IRIS M. (coord.)**, *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*, Vol. II. *La mujer en la literatura española*, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, Pensamiento crítico/Pensamiento utópico, nº 90, Barcelona, pp.9-20.

**ZAVALA, IRIS M. (coord.gral)** (2000), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua catalana, gallega y vasca)*, Vol. VI, Ed. Anthropos, Col. Cultura y Diferencia, Pensamiento crítico/Pensamiento utópico, nº 112, Barcelona, pp.19-26;62-152.